
Alkalmazott Társadalomkutatás, 5.

Fazekas Csaba:

Prohászka Ottokár közszereplései az első világháború időszakában

Miskolc
Miskolci Egyetem BTK
Alkalmazott Társadalomtudományok Intézete
2026

A Miskolci Egyetem BTK Alkalmazott Társadalomtudományi Intézetének könyvei
— atk.uni-miskolc.hu —

5.

Szerkesztők:
Fazekas Csaba
Kotics József

Munkatársak:
Graholy Éva
Oláh Levente

Lektorálta:
Udvarvölgyi Zsolt András

© Fazekas Csaba, 2026

Címlap: Prohászka Ottokár 1916-ban a „nemzeti áldozatkészség szobrá-
rának” felavatásakor Székesfehérváron Széchényi Viktor főispán és
egy német tábornok kíséretében.

Forrás: PMKL V.43. 3. dob. N 1059/2.

Kiadó: Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Kar
Alkalmazott Társadalomtudományok Intézete
3515 Miskolc–Egyetemváros
atk.uni-miskolc.hu

ISSN 3058-0935

ISBN 978-963-358-441-5

Bevezetés és előzmények

Jelen tanulmány egy részletét (fejezetét) tartalmazza a Prohászka Ottokár közéleti tevékenységét feldolgozó tervezett monográfiának.

Prohászka Ottokár (1858–1927), 1905-től a székesfehérvári római katolikus egyházmegye püspöke, nagy hatású közéleti személyiség volt. Tudományos, teológiai és filozófiai munkássága mellett az 1890-es évek elejétől tekinthetjük őt „public intellectual”-nek, vagyis értelmiségi közszereplőnek, aki közéleti-politikai témákban is termékeny publicistának, majd ismert szónoknak is bizonyult.¹ Prohászka tájékozódása a modern világ, például a természettudományok felé fordult, a társadalmi kérdések irányába is kora tudományos felismerései és az egyházi-vallási világgép összeegyeztetésének igénye vezette, a századfordulón kifejezetten nyitottnak mondható, a politikai katolicizmus leginkább rugalmas áramlatát képviselte.² A „haladás csillogzata” alatt képzelte el egyháza jövőjét, konzervatív alapon, de modern szemlélettel fogalmazta meg a kora problémáival szembenéző kritikáit,³ és vált alapvető meggyőződésévé, hogy a katolikus egyház társadalmi tanítása (ezáltal az ország felemelkedése) alapjává a szociális kérdést kell tenni, amelyhez ekkor a demokratikus kibontakozás (a politikai modernizáció) igényét is társította.⁴ Prohászka számára a tradíció (értelemszerűen elsősorban a katolikus egyház által képviselt hagyomány) kiemelten fontos értéket jelentett, azonban nem múltba révedést, hanem olyan értéket, amely „idő és tér felett álló, Istenben gyökerező szellemi valóságot” volt hivatott képviselni.⁵

¹ GERGELY 1994, 46–63; SZABÓ F. 2007, 95–106. Részletesen pl.: GERGELY 1999; SZABÓ M. 2015, 297–307.

² HORVÁTH P. 2016, 292–295.

³ HATOS 2018, 287; JUHÁSZ 2009, 18; S.SZABÓ 2003, 182–183. (Utóbbi találó leírásával: „Céljai elérésére Prohászka sajátos módszert használt; kora természettudományos, kulturális, művészeti eredményeinek, társadalomfilozófiai, szociális és politikai eszméinek az ő szélesre nyitott érdeklődésével befogható részét hagyta átáramlani saját világnézete, értékrendje, személyisége sajátos »színképelemző prizmáján«.”)

⁴ GERGELY 2001, 61; GERGELY 2007/a, 116–123; GYURGYÁK 2007, 150. (Pethő Sándor találónan úgy fogalmazott, hogy Prohászka programja szerint a „feudális egyháznak szociális egyházzá kell alakulnia”. PETHŐ 1929, 128.)

⁵ SZÁSZ 2005, 108.

Az egyházpolitikai küzdelmek nyilván jelentős szerepet játszottak Prohászka közéleti elkötelezettségének kialakításában, s ekkor foglalkoztatta az aktív politikai szerepvállalás lehetősége is, olyannyira, hogy 1896-ban a Néppárt jelöltjeként az országgyűlési választáson is elindult, amelyen nagyon is távol maradt a mandátumszerzés lehetőségétől.⁶ A pártpolitikai szerepvállalás epizódja alatt felismerte, hogy az adott politikai rendszerben számára nem az ilyen típusú közvetlen politizálás a megfelelő terep (ráadásul még egyházi előjárói is a kormánypárti jelöltet támogatták, a Néppárt nem tudott jelentős parlamenti képviseletre szert tenni), inkább az egyesületi, mozgalmi jellegű formációk, konkrétan a keresztényszocializmus alapvetése és szervezése irányába fordult. A modern politika eszközeként ismerte fel a sajtó jelentőségét (fogalmazta meg a sajtó szabadságával, szerepével, feladataival kapcsolatos, élete végéig vallott téziseit),⁷ amelyről részben sokat cikkezett, részben pedig aktív szervező munkát is kifejtett, például az 1907-ben létrehozott Katolikus Sajtóegyesületben, amely pénzt gyűjtött a keresztény szemléletű közéleti tartalmakat megjelentető orgánumoknak, továbbá szorgalmazta, hogy a papok a szószékről is figyelmeztessék híveiket a „rossz” sajtó veszélyeire.⁸ Az általa képviselt szociális gondolat gyakorlati megvalósítását az ún. patronázs mozgalom támogatásával, és különösen a később is nagy jelentőségű Szociális Missziótársulat felkarolásával, egyházi védnökségének ellátásával nagy elkötelezettséggel segítette elő.⁹ De lelkesen támogatott olyan kezdeményezéseket is, mint például a magyar ipart – „védegyletihez” hasonló elvek alapján – segíteni hivatott ún. Tulipán mozgalom is.¹⁰ Közéleti aktivitása ennek megfelelően fokozódott, amelyet nem zökkentettek ki egyházi előjáróinak „felfelé buktatására” irányuló lépései sem, 1904-ben egyetemi katedrát kapott Budapesten (amely elhíresült szónoklatai nyomán tovább növelte ismertségét), 1905-ben pedig székesfehérvári püspök lett.¹¹

⁶ GERGELY 1994, 61–62; GERGELY 2007/b, 47.

⁷ KÓKAY 2006.

⁸ SZABÓ M. 2015, 308, 313; KLESTENITZ 2018, 272.

⁹ JUHÁSZ 2009, 38–41; BIRÓ Aurél: A Szociális Missziótársulat. In: BEKE 2013–2019, IV, 722–731.

¹⁰ JUHÁSZ 2009, 24. Prohászka cikkei a Tulipán-mozgalomról: POÖM XIII, 334–337.; POÖM XXV, 248–252. A témáról: BAJZIK 2015.

¹¹ GERGELY 2007/b, 50. Prohászka nagyon is sajátos időszakban érte a püspöki kinevezés, éppen a Fejérváry- (közismertebb nevén: darabont-) kormány volt hatalmon, s ennek is

Közszerepléseinek újabb iránymódosítására 1911-ben kényszerült, amikor is túlzottan modernistának tartott szemlélete miatt Rómában három művét is a tiltott könyvek jegyzékére (indexre) tették.¹² Ez valóban visszafogta a püspök közéleti aktivitását,¹³ de valóban csak rövid időre, átmeneti jelleggel – az 1914-ben kitört világháború nemcsak tanulságaival gondolkoztatta el Prohászkát, hanem újabb közéleti szerepvállalásokra is sarkallta,¹⁴ ekkor rögzült véglegesen, hogy személyében a katolikus püspöki kar sajátos figurája, – Hatos Pál találó kifejezésével – „fenegyerek” tevékenykedett a magyar közélet színpadán.¹⁵

Ami bizonyosan elmondható a századforduló időszakának közszerepléseire általános jellemzőként, az Prohászka diskurzusra való nyitottsága.¹⁶ Elszánt dialógusokat folytatott a polgári radikálisokkal, szabadgondolkodókkal, vállalta az eszmék harcának a kihívásait, nem törődve azzal, hogy saját katolikus közegében ez gyakran találkozott rosszallással.¹⁷ Nevezetesen voltak 1904-es, vagy az antiklerikalizmus szószólójával, Fáber Oszkárral folytatott 1912-es vitái,¹⁸ illetve később is sokat emlegették az 1907. évi pécsi „szabad oktatási” konferencián való aktivitását.¹⁹ De kész volt írásait olyan kötetben is publikálni, amelyben tőle nagyon is különböző felfogású gondolkodók

szerepe lehetett abban, hogy az inkább tudományos és közszerepléseiről, „modernista” nézeteiről, s nem annyira egyházon belüli tevékenységéről ismert személyiséget egy egyházmegye élére nevezzék kis.

¹² FRENÝÓ 1998; ADRIÁNYI 2002; SZABÓ F. 2007, 175–204; FRENÝÓ 2011.

¹³ GERGELY 2007/b, 50–52.

¹⁴ GERGELY 2002, 277.

¹⁵ HATOS 2018, 75.

¹⁶ SZÉNÁSI 2011, 12; SZABÓ M. 2015, 300.

¹⁷ GERGELY 1977, 25–26; SZÁSZ 2005, 114.

¹⁸ BIHARI 2008, 42.; CSUNDERLIK 2017/a, 229–230; JÁNOSI 2022, 110. Balázs Bélával folytatott 1905-ös vitáját részletesen: KOZÁK 2012. Ld. még 104–105. sz. jegyz.

¹⁹ AGÁRDI 2015, 75–76; CSUNDERLIK 2017/a, 98–99. Utolsó pécsi hozzászólásában Prohászka például hitvallásszerűen fogalmazta meg: „Nekünk a vallás nem az a hódolat, mellyel a jobbágy hajlott meg a feudális úr előtt, hanem a lélek élete. [...] A mi szocializmusunk tehát koránt sem éri be szeretettel, hanem mindennek előtt igazságot sürget.” NÉMETH 1964, 59. A pécsi kongresszus Prohászkában is mély nyomot hagyott, 1919 őszén is emlékezetébe idéződött, igaz, ekkor már „kultúrvásár és zsidóiskola” néven emlegette a fórumot, ahol „csakis a keresztényszocialista irányzat tartotta a lelket s a gátat a zsidó szociáldemokrata s intellektuell özönvíz ellen”, s ahol szavai szerint át kellett élnie a fővárosi értelmiség részéről a keresztény és nemzeti gondolat képviselői iránti megvetést. PROHÁSZKA-NAPLÓ 2013 (1919. november 14.)

szerepeltek.²⁰ A közvéleményben kialakult egy olyan vélekedés, miszerint a „modernista” Prohászka nemcsak saját közegében, hanem vitapartnereiben (polgári radikálisok, szociáldemokraták, szabadkőművesek, vagy az általánosságban emlegetett „zsidók” körében) is népszerű személyiség volt, akit érdeklődéssel, sőt, szimpátiával kísértek. (Bangha Béla később jellemzően úgy fogalmazott, hogy amit Prohászka a szószékről elmondott, „azt nagyrészen akár egy protestáns vagy egy zsidó is elmondhatta volna”, illetve a „zsidó és szabadkőműves sajtó ujjongott s tapsolt” a püspöknek, aki el tudta érni, hogy az egyházon kívüliek figyelmét is fel tudta kelteni a katolicizmus iránt.²¹) Ez nagyrészen bizonyosan igaz is volt, a képet némiképp árnyalja, hogy a közszereplésekre feltűnően vágyó Prohászka alkalmasint „mímelt radikalizmusának” inkább csak a liberálisok és baloldaliak megosztása, elbizonytalanítása volt a célja, sokan utóbbiak körében inkább csak nem tudtak mit kezdeni a különös megnyilatkozásairól elhíresült püspökkel.²² (Az is igaz, hogy a századforduló értelmiségében kialakult „generációs szolidaritás” még a zsidó származásúakban is képes volt szimpátiát kelteni Prohászka közszereplései iránt, akár antiszemita kirohanásai ellenére is.²³) Abban viszont kétségtelenül igaza volt Bangha Bélának, hogy Prohászka elsődleges célja nem a „másik oldal”, hanem a katolikus közvélemény megszólítása és mozgósítása volt, „kényszerítette a templomtól elszokott társadalmat arra, hogy felfigyeljen a katolikus pap és püspök szavára, hogy újra elkezdjen érdeklődni a nagy kérdések iránt, amelyeket ő egyelőre burkoltan, de mégis csak szőnyegre hozott s észrevétlenül új nimbuszt, tekintélyt, népszerűséget font az egyházi igehirdető homloka köré”.²⁴ Márpedig ezt a célját bizonyosan

²⁰ JÁNOSI 2022, 37.

²¹ BANGHA 1940, 225–226. (Egykorú utalások is szólnak arról, hogy nem katolikusok is látogatták Prohászka konferencia-előadásait, bár olykor megütközést keltett soraikban, amikor a püspök a katolicizmus egyedül üdvözítő voltáról és a reformáció kritikájáról beszélt. Ld. pl. *Evangelikus Óráló*, 1918. május 4. 141. Juhász Gyula részvételéről és – a különösen az indexügy miatt érzett – szimpátiájáról: JGYÖM VII. 427., 446.)

²² CSUNDERLIK 2017/a, 230–231.

²³ HATOS 2018, 76. Krúdy Gyula később olyan megjegyzést is tett, miszerint Prohászkaival együtt küzdött a Pázmány Egyesület „klerikális irányzatba való fordulása ellen”. KRÚDY Gyula: A tegnapiak ködlovagjai. 7. *Világ*, 1925. március 1. 9–10. Vö. HATOS 2025, 182. (Krúdy is lelkesedett 1918-ban a köztársaságért, aztán elfogadta a Tanácsköztársaságot is, majd a Horthy-rendszert is.)

²⁴ BANGHA 1940, 268.

elérte, már csak azért is, mert a személyére és közszerepléseire irányuló tartós figyelmet sikeresen alapozta meg a századfordulón, és fent is tudta tartani élete végéig. Szekfű Gyula írta később, hogy 1919 előtt „a barokk katolicizmustól elforduló és szociális gondolatokat, valamint a lélek meg-tisztulását hirdető Prohászka Ottokárt a nemzeti társadalom ekkor még visszautasításra sem igen méltatta, hatása a háború előtt tisztán egyházi színezetű volt és szűk körre terjedt ki”,²⁵ ami ebben a formában túlzás, hiszen már ekkor is ismert és sokoldalú közszereplő volt – legfeljebb a neves történetíró a későbbi Prohászka-hatással való összehasonlításban fogalmazhatott ilyen leegyszerűsítő módon.

Alábbiakban az első világháború időszakában, különösen annak második felétől 1918 októberéig szeretném összefoglalni Prohászka közszerepléseinek legfontosabb irányait, súlypontjait – a teljesség igénye nélkül.

Prohászka a háborúról

Prohászka különösen a háború kitörését követő időszakban számos közszereplést szentelt maguknak a háború által felvetett vallási-erkölcsi, illetve társadalmi kérdéseknek, a világméretűvé szélesült fegyveres konfliktus értelmezésének.²⁶ Minden hadviselő fél számára fontos volt a modern háborúhoz modern propagandát társítani, folyamatosan emlékeztetni a haza védelmének fontosságára, a győzelembe vetett hit erősítésére, a szemben álló hadseregekkel való negatív érzelmek, valamint a katonákat hadba küldő állam és vezetői iránti tisztelet fenntartására²⁷ – és ebben minden ország többé-kevésbé számított az egyházak mozgósító tevékenységére is. Az állam által elismert, azzal intézményes kapcsolatot fenntartó nagy („történelmi”) egyházak ennek az elvárásnak – szintén többé-kevésbé – eleget is tettek, különösen a háború első szakaszában.²⁸

Prohászka elsőként tartott nagy hatású előadást 1914 novemberében a „hadi beszédek” rendezvénysorozatában, amely jól összefoglalta a püspök később is következetesen képviselt álláspontját a háború értelmezéséről.²⁹

²⁵ SZEKFŰ 1936, 597.

²⁶ A korszakról: GERGELY 1994, 156–167; SZABÓ F. 2007, 117–118.

²⁷ BALÁZS 2016, 143.

²⁸ GALÁNTAI 2001, 165; SZIGETI 2014.

²⁹ Részletes bemutatására ld.: BALÁZS 2016, 147–148; TURBUCZ 2016, 87–89.

Bár hallgatósága és a beszéd szövegével később megismerkedő szélesebb nagyközönsége igényeire tekintettel a háború tényének elfogadására, tudomásul vételére figyelmeztetett, szövegének mondanivalója sokkal inkább az általános erkölcsi tanulságokra fókuszált. Vagyis arra, hogy bár a háborús szenvedések Isten büntetéseként, a romlott világot megtisztítani hivatott (vagy legalábbis arra képes) jelenségnek láttatta, fontosnak tartotta a vérontás és a szenvedés határozott elítélését, továbbá a buzdítást, a hősiek áldozatvállalás magasztalását, valamint az öldöklést követő „jobb világba” vetett hit fontosságának, az addig szükséges kitartásnak a felmutatását. A háborút egyfajta „spirituális tesztként”³⁰ méltatta, és a gyűlölködés helyett a vallásos lélek jóra való fogékonyságának megőrzését, valamint a vigasztalást és a hátszágban maradtak számára a segítségnyújtás és a remény motívumait próbálta kidomborítani. A háború erkölcsnemesítő hatásainak ecsetelése is visszatérő motívum, Prohászka egy háborús imát is készített, melynek alapvető eleme a bűnökért való vezeklés és az Isten által teremtetendő békeség utáni sóvárgás volt.³¹

Prohászka Ottokárnak a háborúhoz való viszonyát több tanulmány mélyrehatóan elemezte, többnyire *A háború lelke* c. 1915-ben megjelent cikk- és beszédgyűjteménye, néhány további publicisztikája, valamint naplójegyzetei alapján körültekintően rekonstruálták a már 1914-es beszédében ismertett tanulságokat.³² Prohászka szövegeinek a háborút történelem- és morálteológiai, valamint lelkipásztori szempontból körüljáró elemzései arra is ráirányítják a figyelmet, hogy mennyire eltért a püspök nyilvános beszédekben megfogalmazott véleménye a magán feljegyzéseiben rögzített gondolatoktól, vagyis a háború mélységes és határozott elítélésétől. Nyilván magas rangú egyházi méltoságként nem tehette meg, hogy teljes nyíltsággal kiálljon a háború elítélése mellett, meg kellett hagyni a szavainak olyan értelmezési lehetőségét is, hogy az még beleférjen az állami propaganda elvárásainak

³⁰ BALÁZS 2016, 149; vö. pl.: JÁNOSI 2022, 43.

³¹ FRAUHAMMER 2018, 317.

³² Ld.: MÓZESSY 2009; REICHMANN 2015, 107–166; MÓZESSY 2015; FEJÉRDY 2017; FRENÝÓ 2017. Prohászka *A háború lelke* c. cikgyűjteménye: POÖM X, 165–277. (a gyűjteményben szereplő *Ember a viharban* c. pásztorlevele külön: POÖM IX, 185–199), további háborúval foglalkozó írásai: POÖM X. 278–324, valamint a háború idején keletkezett karácsonyi gondolatai: POÖM XXV, 167–180, utóbbiakat a Szociális Missziótársulat körleveleként is terjesztették: PMKL V.43. 3. dob. N 323/6.

keretei közé. Például azáltal tudta ezt elérni, hogy amennyire lehetett, tartózkodott a háború konkrét eseményeinek, csatáinak említésétől és méltatásától,³³ vagy megpróbálta az olyan pozitívumokat hangsúlyozni, mint hogy a háborús szenvedések közelebb hozzák egymáshoz az embereket, elősegítik a nemzeti együvé tartozás gondolatát,³⁴ igyekezett feloldani az olyan ellentmondásokat, mint hogy a front mindkét oldalán imádkozó keresztények álltak szemben egymással³⁵ stb.

Jászi Oszkár Prohászka háború-felfogásáról szóló kritikájában éppen ezeknek az ellentmondásoknak, a háború általános elítélésének, ugyanakkor a nagyon is konkrét hadi eseményekben való állásfoglalás megkerülésének adott hangot.³⁶ Schöpflin Aladár úgy vélekedett, hogy összességében Prohászkanak sikerült feloldania a keresztény hitből fakadó békevágy, illetve „a háború tényével s a belőle következő érdekekkel és kötelezettségekkel való számolás kötelessége” közötti feszültséget, s hogy ne kelljen a háború valóságát hallgatósága elé tárni, a püspök leginkább csak erkölcsi szempontból szemléltette a történeteket, s így el tudta érni legfőbb célját, a vigasztalást.³⁷ Az ekkor még a *Nyugat*-ban publikáló Lendvai István viszont kívülállónak minősítette Prohászkt, aki összességében „veszedelmes és szomorú módon” hozzájárult a háború legitimációjához, az ahhoz fűződő propagandaszólamok mentegetéséhez,³⁸ de volt olyan részletesebb kommentár is, amely egészében „a hivatalos egyházi keresztény lelkiismeret” iskolapéldájának, „csupa színes, csengő-bongó szó, egymásnak sokszor ellentmondó teológiai és metafizikai ócskaságok” sorozatának minősítette *A háború lelke* c. művet.³⁹

Összességében az a benyomásunk alakulhat ki, hogy Prohászka – miután egyértelműen és őszintén elítélte a fegyveres konfliktusokat, értelmetlen és minden szempontból káros dolognak tartotta a vérontást – közszerepléseiben a háború általános elítélésére törekedett, mindeközben igyekezett minél

³³ Ld. pl. FEJÉRDY 2017, 330–331.

³⁴ Ld. pl. FEJÉRDY 2017, 336.

³⁵ FRAUHAMMER 2018, 322.

³⁶ JÁSZI Oszkár: Prohászka püspök háborús bölcselete. *Világ*, 1915. február 7. 1–3.

³⁷ SCHÖPFLIN Aladár: A háború lelke. *Nyugat*, 1915. 6. sz. 317–319.

³⁸ LENDVAI István: Korrektúrák. *Nyugat*, 1915. 8. sz. 446–452; LENDVAI István: „Roma non locuta”. *Nyugat*, 1916. 3. sz. 186–187. *A háború lelke* fogadtatásáról: MÓZESSY 2015, 72–73.

³⁹ MIGRAY József: Keresztény lelkiismeret a háborúban. *Huszadik Század*, 1918. 2. sz. 257–262.

kevesebbet beszélni az akkor éppen zajló világháború konkrét eseményeiről. (Igaz, erre is van példa, 1916 januárjában, a keszthelyi tartalékkórház ünnepségén így kezdte a beszédét: „Máskor is tapasztalhatta már a magyar nemzet, hogy dicsőségét csak tengernyi szenvedések árán érthette el, mert a szenvedés, a könny, a vér e második esztendejében is hajmeresztő véráldozatok árán, fényes dicsőség háramlott a magyar névre, midőn a szibériai farkas éhségével reánk törő orosz áradatot viaszorította a Kárpátoktól, s a hit-szegő olaszokat megállította az Isonzónál.”⁴⁰ Beszéde túlnyomó részében azután a fronton „dicsőségesen helytálló” katonákkal állította szembe az itthon felvonuló „fekete hadakat”, a hadirokkantakat, szegényeket, árvákat és özvegyeket, s az ő sorsukat, s a megsegítésükre vonatkozó kötelességeket részletezte. Ld. erről alább.) Így joggal alakulhatott ki a kortársaknak és az utókor elemzőjének az a benyomása, hogy a nyilvánosság előtt Prohászka minden erkölcsi fenntartása, Isten akaratát kereső keresztény lelkipásztori meggyőződése,⁴¹ vigasztalása és a hősiek áldozatvállalás értelmének keresésére irányuló igyekezete mellett „a hazai háborús erőfeszítés és áldozathozatal termékeny tollú propagátora” volt.⁴²

További, a háború alatt tanúsított közszereplései is arra utalnak, hogy a vérontással kapcsolatos általános elítélő magatartása mellett Prohászka másik szerepének is eleget akart tenni egyidejűleg, vagyis nem tért ki minden esetben a háború konkrét propagandájának való megfelelés kihívásai elől. Például amikor 1915 májusában (egykorú becslések szerint bő százezres tömeg részvételével) Budapesten nagyszabású katolikus körmenetet tartottak „fegyvereink győzelméért”, a rendezvénynek Prohászka volt a fő szóno-ka.⁴³ Szentbeszédében élénk színekkel ecsetelte a harctereken folyó öldöklő küzdelmet, a hátszországban élők megpróbáltatásait, de azért hangsúlyozta, hogy mindannyiunk kötelessége „leimádkozni a győzelmet a fegyvernek, a békét a nemzetnek”. Magyarország felvonultatta a „győzelmes karoknak és energiáknak erőit” – fejtegette, és úgy vélekedett, hogy a magyarságnak mind a fegyvereinek ereje, mind lelki tartása a régi dicsőséget idézi. A hábo-

⁴⁰ *Balatonvidék*, 1916. január 23. 2–3. Ld. még 61. sz. jegyz.

⁴¹ SZABÓ F. 2012, 55–56.

⁴² BALÁZS 2017/a, 8–9.

⁴³ *Magyarország*, 1915. május 31. 5–6; *Budapesti Hírlap*, 1915. május 31. 5–7; *Pesti Hírlap*, 1915. május 31. 5–7.

rút ezúttal is Isten – bűneink miatt kimért – büntetésének nevezte, de bízott abban, hogy a keresztény bűnbánat és imádság elhozza a megérdemelt, győzelmes megbékélést, továbbá történelmi példázatok (őseink tatárral, törökkel stb. vívott küzdelmei) alapján úgy vélte, a magyar nép „a múltban viselt harcaival és a mostani harcával rászolgált az igazi, a tartós békére”. Ugyancsak a magyarság hősiességét, a fegyvereink által kivívott igazságos győzelembe vetett reményét fejtette ki egy, a háborús eseményeket összefoglaló reprezentatív album előszavában.⁴⁴ Arról írt, hogy az elvesztett életek mellett figyelmünket azokra kell irányítani, akik „a magyar néplélek igénytelen mélységeiből” jöve tettek tanúságot a lelkükben izzó hazaszeretetről, s akiknek serege „a Kárpátok övezte hegyvidéket s a négy folyó öntözte rónát a dicsőség új menyországával tudja beboltozni”. „Áldozatos és biztató nagy történelemnek” nevezte a háború kitörése óta eltelt időszakot, s a frontokon meghozott áldozatokat, veszteségeket „a sebzett szívek vigaszának” gondolatával társította. A háborús erőfeszítéseket Prohászka egyértelműen a magyarság „nemzeti ereje” megnyilvánulásának, világtörténelmi szerepre feljogosító áldozathozatalának tartotta, melynek el kell nyerni győzelme jutalmaként egy „jobb hazát, mely szabadsággal s boldogulással kárpótolja a hősök fiait”, s ezért nemzeti egységet, a frontokon és a hátszágban harcolók lelkes összefogását szorgalmazta. (A béke eljövételének kívánatos célját nem a minden oldali azonnali fegyverletétellel, hanem a Monarchia katonai céljai sikeres elérésével kapcsolta össze.⁴⁵)

1916-ban egy, a háború lényegét firtató újságírói körkérdésre Prohászka tulajdonképp elmondta a hivatalos állami politika narratíváját: „Istennek nemcsak vértanúi, hanem vértanú népei is vannak. Ilyen vértanú nép a magyar nemzet, mely nem önzésből, nem terjeszkedési vágyból, hanem nagy kultúrhivatásból harcol – harcol mint határőr nagyhatalmak határmesgyé-

⁴⁴ PROHÁSZKA Ottokár: Elüljáróban. In: LANDAUER 1916, 5–7.

⁴⁵ Ez a felfogás elterjedtnek mondható Prohászka szűkebb környezetében is, Mátrai Rudolf például 1915 szeptemberében arról beszélt iskolai előadásában, hogy „másodszor ragyogja be az őszi napsugár mezőinket, mióta az első ágyúlövés Szerbia határán eldördült”, és a veszteségek ellenére „a mi katonáink kardjának villogásában azonban nemzeti lelkünk legmélyebb, legősiabb, örök tüze szikrázik. A srapnelek zúgásában, a gránátok búgásában a magyar faj ős energiájának halhatatlan ereje muzsikál.” OszKKt Fol. Hung. 2502. 14r–15r.

jén.”⁴⁶ E nyilatkozatával lényegében egy időben került sor az elhunyt Ferenc József temetésére, ahol a gyászsztartáson Prohászka szónokolt,⁴⁷ ekkor nemzetét szerető, bölcs magyar királyként mutatta be az uralkodót, akit békevágya ellenére az európai nagyhatalmak háborúra kényszerítettek, és aki nem tehetett mást, mint hogy fegyveres elégtételt vegyen a monarchiát ért sérelmekért. (Prohászka közszereplése és a naplójában foglalt őszinte véleménye ebben a kérdésben sem fedte egymást, bár privát feljegyzésében ezúttal nagyon is talányosan, kétértelműen fogalmazott.⁴⁸)

1915 szeptemberében Prohászka fő szónok volt a székesfehérvári „nemzeti áldozatkészség szobra”, a köztudatban „vértess vitézként” elhíresült emlékmű felavatásakor,⁴⁹ egy évvel később szintén beszédet tartott és egyfajta „házigazdai” szerepet is játszott az emlékműnél tartott ünnepségen.⁵⁰ A szobor egy nagy, országos emlékműkampány részeként a központi hatalmak katonai szövetségét erősítette, Törökország és Németország diplomatái, valamint a német hadsereg képviselői ütötték be az első, közös áldozatvállalást szimbolizáló szöveket az emlékhelybe.⁵¹ A püspök köztéri emlékműveknél tanúsított közszereplései mindenképp a monarchia háborús céljai mellett – jóllehet nem elsődleges fontosságú – állásfoglalásnak tekinthetők.

A háborúhoz kapcsolódó, főpapi mivoltával összefüggő reprezentatív szerepvállalásai is tanulságosak. Az orosz fronton hősi halált halt – egyébként polgári radikális, Ady Endrével szoros barátságot ápoló – Bányaai Elemér temetésén szónokló Prohászka a hazáért elesett katonának (mintegy „megkonstruálva vallásosságát”) úgy is krisztusi életet és áldozatvállalást

⁴⁶ *Az Érdekes Újság*, 1916. december 24. 4. (Fontos még megemlíteni, hogy Prohászka a hadviselő hatalmak háborús uszításáért jelentős részben a sajtót tette felelőssé, ld. erről: KLESTENITZ 2019, 303.)

⁴⁷ I. Ferenc József emlékezete. *A Cél*, 1916. december. 721–729. (= POÖM XII, 292–299.); egyházmegyéjéhez intézett körlevele Ferenc József halálakor: POÖM XX, 227–229. Fejér vármegye december 4-i közgyűlésén is ő mondott emlékbeszédet az elhunyt uralkodóról: *Fejér Vármegye Hivatalos Lapja*, 1916. november 30. 349.

⁴⁸ PROHÁSZKA-NAPLÓ 2013 (1916. december 9.)

⁴⁹ *Pesti Hírlap*, 1915. szeptember 9. 9; *VÍZ* 2015, 100–102.

⁵⁰ *Budapesti Hírlap*, 1916. szeptember 9. 7; *Pesti Napló*, 1916. szeptember 9. 8; PMKL V.43. 3. dob. N 1059/2.

⁵¹ SZABÓ D. 1994, 75; Részletesen ld.: *VÍZ* 2015.

tulajdonított, hogy az elhunyt nem volt éppen vallásos.⁵² Más alkalommal egy súlyosan sérült, rokkant katona esküvői szertartásán látott el reprezentatív feladatot.⁵³ Modern technika iránti érdeklődésével függhet össze, hogy 1917 áprilisában elvállalta (másokkal együtt) a Budapesten tartott hadirepülőgép-kiállítás tiszteletbeli elnöki tisztségét,⁵⁴ ez sem éppen pacifizmusról árulkodó megnyilvánulás. Érdekes továbbá, hogy a püspök mennyire keveset foglalkozott a béke megteremtésének konkrét politikai kérdéseivel, a szemben álló háborús felek közötti konfliktushelyzet megszüntetésének gyakorlati problémáival. 1917-ben Fraknói Vilmos, a neves történétíró (és egyébként a háború időszakában gyakori politikai elemző) nyílt levélben szólította meg őt és Giesswein Sándort, hogy – kapcsolódva XV. Benedek pápa béketervéhez – a törvényhozás két házában terjesszék elő javaslatát egy általa kidolgozott, a nemzeti parlamentek által létrehozott nemzetközi békekongresszus összehívására.⁵⁵ Prohászka a nyilvánosság előtt nem is reagált Fraknói felhívására, amit a történészhez intézett magánlevelében azzal indokolt, hogy Csernoch János esztergomi érsek a katolikus egyház nevében már tolmácsolta a pápa békeszózatát, így az ő felszólalására már szerintem nem is volt szükség.⁵⁶ (A történet azért is tanulságos, mert a közéletben feltűnően aktív Prohászkanak

⁵² BALÁZS 2017/a, 12–13. (Prohászka utólag úgy nyilatkozott, hogy nem tudott Bányai szabadkőművességéről, a hősnek adta meg a neki járó tiszteletet. Uo. 15–16. Prohászka gyászbeszéde egyébként bekerült az elhunyt emlékére készült *Zuboly könyve* c. gyűjteménybe, melynek többek között Ady Endre, Krúdy Gyula, Kunfi Zsigmond, Schöpflin Aladár és Szép Ernő is munkatársai voltak.) A temetési szertartásról a tömeg és Prohászka kapcsolatát jól megörökítő fénykép: *Az Érdekes Újság*, 1915. október 3. 49.

⁵³ *Tolnai Világlapja*, 1917. augusztus 2. 4; KABA 2017, 365.

⁵⁴ *Az Aero*, 1917. április 1. 42–45.

⁵⁵ FRANKÓI Vilmos: A béke érdekében. Nyílt levél Prohászka Ottokár püspök és Giesswein Sándor prelátus urakhoz. *Alkotmány*, 1917. szeptember 8. 1. (A témáról részletesen: FAZEKAS 2022; BENÁK 2025. Ld. még: TUSOR 2024, 279.)

⁵⁶ Prohászka Ottokár Fraknói Vilmosnak. Székesfehérvár, 1917. szeptember 16. – OSZKKt Levelestár. Csernoch szeptember 13-i beszédében általánosságban beszélt a béke ügyéről, nem mulasztotta el hangsúlyozni, hogy „a mi háborúnk [...] kezdettől fogva védelmi háború volt”, melybe a monarchia kényszerből sodródott bele, de Fraknói kezdeményezését ő sem említette. FN 1910–1918, V, 25–27; *Alkotmány*, 1917. szeptember 14. 1. Prohászka alighanem értelmetlennek is tartotta Fraknói békekongresszus-javaslatát, ahogy egyébként a parlamenti felszólalást ugyan vállaló, továbbá a nemzetközi béketárgyalások, valamint a háború befejezéséhez a demokratikus átmenet iránt elkötelezett Giesswein is. *Pesti Napló*, 1917. szeptember 19. 3. Giesswein béketerörekvéseire: JÁNOSI 2022, 94–106.

nemcsak azok a közszereplősei voltak jellemzőek, amelyek megvalósultak, hanem azok is, amelyek – különböző okok, ezúttal a püspök érdektelensége miatt – nem.)

A háború történetében az 1916-os esztendőhöz köthető egy lassú átmenet, a társadalmi attitűdök átrendeződése. Az 1914-es háborús eufória elmúlt, az állóháborús frontok megmerevedése ekkor hozta magával a „nagy háború” kifejezést, inkább a kiábrándulás lett a meghatározó, a katonák ethosza is megváltozott, ahogy a háterszágban élőké is (a nélkülözésekkel, veszteségekkel párhuzamosan), és általánossá vált a béke iránti igény, a frontokról való hazavágyódás.⁵⁷ Mindez Prohászka figyelmét, közszereplésének hangsúlyait is átrendezte,⁵⁸ 1915 végétől – 1916 elejétől a háború lényegéről (a vigasztalásról, Isten akaratának kereséséről, a vérontás befejezésének szükségességéről stb.) szóló beszédeit egyre inkább kiegészítette a háború utáni társadalmi és politikai változásokra való felkészülés igénye. Jellemző példa lehet erre 1918. februári böjti szózata, melyben egyértelműen a háború után a magyar társadalomra váró feladatokról beszélt, például a lelki károk helyrehozataláról, a felforgatástól és erőszakos újításoktól való tartózkodásról (ez ekkor már egyértelműen a bolsevizmustól való félelemre irányult), továbbá a mezőgazdasági és az ipari munkások viszonyainak rendezéséről (különös tekintettel a rokkantakra, hadiárványokra és özvegyekre), egyáltalán egy jobb és igazságosabb világ megteremtésének szükségességéről.⁵⁹

Prohászka agrárpolitikai indítványai

A háborús viszonyok között, a háború utáni megújulás útjait kereső Prohászka számára az egyik új szakpolitikai kitörési pontot az agrárpolitika, pontosabban a szegény, vidéki, mezőgazdaságból élő lakosság földhöz juttatásának gondolata jelentette. Már a századfordulón megfogalmazta azt a felismerést, hogy a társadalmi megújulás legfontosabb tényezője a földkér-

⁵⁷ Ld. erről részletesen: GYÁNI 2017; röviden: BALÁZS 2017/a, 109–110.

⁵⁸ MÓZESSY 2015, 74–75. 1916 szeptemberében így írt naplójában: „Ez a háború kinyilatkoztatás... apokalypsis... egymás után tárnak föl a nyomorúság s vadság örvényei... s pattannak ki mélységekből, melyek bennünk nyílnak, vörös, fekete, fehér lovakon száguldó lovasok, kik egyre csak bajt hoznak...” PROHÁSZKA-NAPLÓ 2013 (1916. szeptember 22.)

⁵⁹ *Budapesti Hírlap*, 1918. február 8. 6.

dés, bátran szóba hozta az egyházi birtokok felosztásának gondolatát is.⁶⁰ Nem sokkal azt követően, hogy a háború gyors befejezésének reménye széles tömegek számára bizonyult illúzióknak, már 1915 végén – 1916 elején is erőteljesen foglalkoztatta a háború végének egyik legfontosabb várható társadalmi problémája: a veteránok és családtagjaik földhöz juttatása, amelyet nemcsak társadalompolitikai megfontolásokból tartott szükségesnek, hanem általában az ország szempontjából erkölcsösnek és igazságosnak. 1916. január 15-én például így beszélt: „Ha valakinek jár rög, annak jár, aki azt a vérrel megöntözte. Nincs az a gróf, nincs az a herceg, nincs az a püspök, kinek annyi joga volna az ősi földhöz, a hazai kenyérhez, mint annak a hősnek, aki a saját vérével küzdötte ki azt. [...] Mikor tehát visszajönnek, akkor azoknak az embereknek élet, kenyér, otthon, boldogulás, szent jogok kellenek, mert a haza egy absztrakt fogalom, a konkrét valóság: a ház és a hon. Senkinek nincs hazája, akinek nincs háza, senkinek nincs hona, akinek nincs otthona.”⁶¹

Mégis amikor 1916 áprilisában a Magyar Gazdaszövetség közgyűlésén előadta – a korábbiaknál visszafogottabb formába öntött, de alaposan felépített – birtokreform-javaslatát, a közéletet jelentős mértékben tematizáló, kidolgozott tervezete feltűnést keltett, sőt, később a Horthy-korszak földreform-elképzeléseire is hatást gyakorolt.⁶² A tervezet nem saját ötletéből alakult ki, az ún. telepítési terv eredetileg a kormány püspöki karral is előzetesen tárgyalt elképzelése volt, amelyet Prohászka továbbfejlesztett,⁶³ bizonyos báró Malcomes Gyula gondolatait öntötte formába, felhasználta Adolf Damaschke német közgazdász agrárreform-kezdeményezéseit is.⁶⁴ Indítvá-

⁶⁰ KERÉK 1939, 139–140.

⁶¹ Ld. még: 40. sz. jegyz.; *Alsólendvai Híradó*, 1916. január 23. 2.

⁶² MGSz 1916, 23–33. (= POÖM XXII, 164–172.)

⁶³ GALÁNTAI 2001, 209–210.

⁶⁴ BALOGH 1998, 69–71. Az alapelvek annyira Malcomestól származhattak, hogy amikor 1917-ben Prohászka földreform-tervének részletesebb kifejtésére kérték, ő a Bécsben, a Monarchia külügyminisztériumában élő Malcomeshez utasította a megkeresést, mondván, „ő vállalkozónak a mi álláspontunk megvilágítására [...] s magyar ember”. Prohászka Ottokár Czettler Jenőhöz. Székesfehérvár, 1917. május 24. – SzPSzL IX.9. a.) Damaschke munkájának magyar kiadásában is írt a püspökkel való együttműködéséről, a földbirtokreform kivitelezésének módszereiről folytatott eszmecsereikről. DAMASCHKE 1916, 178; később is kapcsolatban álltak, ld. pl. Lukács Géza Prohászka Ottokárnak. Berlin, 1918. június 17. – SzPSzL IX.9. b.)

nyának lényege az ún. örökbérleti rendszer kialakítása lett volna, vagyis az, hogy a „hitbizományok, egyházi javak és közalapítványi birtokok 10.000 holdon felüli” földterületeit örökbérletbe adják, s azokon 15–35 holdas kisbérleteket alakítottak volna ki, különösen a frontokat megjáró, rokkant katonák és hadiárvaik részére. Prohászka jól érzékelte, hogy a háború csak felgyorsította a birtokszerkezet már korábban is rossz arányait (az elszegényedett népesség által olcsón áruba bocsátott és felvásárolt birtokok kapcsán különösen), ezért égetően szükségessé vált a nagybirtokrendszer lebontására, a „föld nacionalizálására” irányuló kezdeményezés.⁶⁵ Alighanem igaz az utólagos kritika, miszerint a Prohászka-javaslat „részleteiben ugyan kevésbé állja ki a szakszerű bírálatot”,⁶⁶ mégis mozgásba hozta a közéletet,⁶⁷ támogatónak foglalkozott vele a baloldali sajtó, a kisgazdamozgalom, de elutasította Tisza István miniszterelnök, mélyen ellenezték a nagybirtokosok és különösen a katolikus püspöki kar. Csernoch János érsek rosszállóan jegyezte meg, hogy Prohászka nem egyeztetett egyházának vezetőivel, amikor nyilvánosság elé lépett a javaslattal, és nem is támogatta azt, túlzásnak, felforgatónak tartotta a székesfehérvári püspök kezdeményezését.⁶⁸ Nem is annyira a nyílt ellenzés, hanem inkább a közöny volt a jellemző reakció a leginkább érintett nagybirtokosok és politikai képviselők számára.⁶⁹ Prohászkanak alighanem csalódnia kellett, önmaga számára írt feljegyzésében ugyanis úgy értékelte fellépését, hogy „igazán nagy követ” dobott „ebbe a széles, sekély vízbe”, vagyis a magyar közéletbe, de hitt abban, hogy a felmerült különböző kifogások ellenére „el kell ismerni, hogy a népet magyar keresztény irányban kell

⁶⁵ KERÉK 1939, 140–143; GERGELY 2005, 74; FEHÉR 2015, 24–25. A téma részletes áttekintése: BALOGH 1998.

⁶⁶ KERÉK 1939, 141. (Czettler Jenő ezzel szemben később is meg volt arról győződve, hogy Prohászka 1916-os javaslata jobb és megvalósíthatóbb volt, mint a végül elfogadott Nagyatádi Szabó-féle földtörvény, nem véletlen, hogy az örökbérleti rendszer ötlete az 1930-as évek elején is előkerült. *A Nép*, 1921. május 25. 4. ill. CZETTLER 1931, 10–11.)

⁶⁷ A fogadtatásról részletesebben: CZETTLER Jenő: Prohászka, az agrárius. *Magyar Gazdák Szemléje*, 1927. 5–6. sz. 193–197; BALOGH 1998, 75–77. (Prohászka rendkívül lehangolóan érintette, hogy Rómában már „földosztó szocialistaként” tekintettek rá.) Érdekes jellemző lehet, hogy még a *Borsszem Jankó* élclap is támogatta, népszerűsítette a kezdeményezést: MÓZESSY 2012, 69–94.

⁶⁸ SZABÓ F. 2007, 119–120.

⁶⁹ KOVÁCS 2012, 316.

földdel megtámogatni, no és a latifundiumok igazán megérték a megosztásra már nálunk is”.⁷⁰

Az egyháznak, illetve a nagybirtokosoknak túl sok, a földosztást pártoló baloldali és kisgazda csoportoknak túl kevés Prohászka-javaslat megvalósulásának így nem lehetett egykorúan realitása, a püspök mindazonáltal ragaszkodott annak alapelveihez, és földosztással kapcsolatos elképzeléseit későbbi közszerepléseiben is napirenden tartotta. Nem sokkal a Magyar Gazdaszövetség rendezvényét követően, 1916. május 3-án Kecskeméten tartott nagy előadásában beszélt a háborús vérontás szörnyűségéről, de arról is, hogy a világégésből egy „új világ” fog megszületni, amelyben első dologként kell földhöz juttatni különösen azokat (és utódaikat), akik a frontokon szolgáltak, hosszan részletezve a földreform szükségességét és elemeit.⁷¹ Úgy tűnik, ekkor még nagyon is bizakodóan tekintett javaslatának megvalósítására.

1916 őszén adott interjújában először a háború lehetséges társadalmi következményeiről beszélt.⁷² Például arról, hogy a vérontás sokakban „vadító és eldurvító” hatást fog kiváltani, ugyanakkor reményét fejezte ki, hogy a történelem hatására szintén sokan lesznek, akik elgondolkoznak az okokon, és nyitottá válnak a változtatásra, méghozzá az egyenjogúság alapján, és bízott abban, hogy „a háború után az egész emberiségben [...] a tízparancsolat – a legmagasabb erkölcsi elv – mégis győzedelmeskedni fog”. (Bár nem is volt nagyon optimista, gyorsan hozzátette, hogy a háború után sem jön el a társadalmi megbékélés,⁷³ „a radikálisok nem lesznek kevésbé radikálisok”.) A Magyar Gazdaszövetségben elhangzott indítványáról azt mondta, „még mindig tárgyalás alatt áll”, és folyamatosan egyeztet az ügyben, a gazdaszövetség által kijelölt bizottság sem végzett akkor még a javaslata értékelésével, és Prohászka érezhetően bántották a sajtóban megjelent kritikák, „akadémikuskodó” „mellékkérdések” feszegetése, még azt is mondta, hogy nem ra-

⁷⁰ PROHÁSZKA-NAPLÓ 2013 (1916. április 25.); BALOGH 1998, 69; JUHÁSZ 2009, 41.

⁷¹ *Kecskeméti Napló*, 1916. május 5. 2–3; 1916. május 6. 2; 1916. május 7. 2; 1916. május 9. 2.

⁷² 8 *Órai Újság*, 1916. november 15. 3, illetve *Világ*, 1916. november 15. 10; *Dunántúl*, 1916. november 15. 2.

⁷³ Nyilatkozatának ezt a részét kritika tárgyává is tették a sajtóban, hiszen valóban lehetett úgy érteni, hogy ha Prohászka szerint ez a háború sem járult hozzá a társadalmi egyenlőtlenségek kiegyenlítéséhez, akkor talán nem tartotta elég súlyosnak az emberiség megpróbáltatásait. Ld. *Egyenlőség*, 1916. november 18. 5.

gaszkodik az örökbérlet-rendszerhez, ha valaki tud jobbat, akkor mondja. Az egyházzal kialakult konfliktushelyzetről úgy nyilatkozott, hogy nem hogy gyengítené a földreform az egyházat, hanem szerinte kifejezetten megerősíti a „nép érdekében” hozott áldozat. Javaslatának elvi alapjairól így beszélt: „Az én célom különben is az indítványommal nemcsak az volt, hogy a rokkantak és a magyar nép e nagy szociális kérdését megoldjuk, hanem hogy rátereljem a figyelmet a nagybirtok kérdésére, hogy megmozgassam, fölrázzam az erőket és megindítsam a múlhatatlanul szükséges folyamatot ennek a nagy kérdésnek tökéletes rendezésére. Szubjektív megoldások, bármily tiszteletre méltóak és örvendetesek is, nem elegendőek.” (Már ekkor tervezte a székesfehérvári egyházmegye birtokaiból parcellák bérletbe történő kiosztását, de ekkor inkább negatívan ítélte meg az efféle önálló akciót, mert fennállt a veszély, hogy rossz termés esetén a bérletfizetésre halasztást kérnének, s úgy látta, hogy „a magyar paraszt sok nagyszerű tulajdonsága mellett ez a lekunyorolási hajlandóság is meghúzódik”). A földművelők földhöz juttatásához szükséges tőke és hitel kérdését megoldhatónak tartotta az állami garancia biztosításával, és ekkor is hangsúlyozta, hogy a földtulajdon-viszonyok rendezése mellett mennyire fontos a falusi iskolahálózat, a gyakorlatias gazdasági ismeretek elsajátíttatása a gazdálkodók számára. Komoly társadalmi problémának nevezte a kivándorlást is, tartott attól, hogy a tengeren túlról nem sok magyar fog hazatérni a háború után.

Ez utóbbi témával más közszereplésében is foglalkozott. 1916 karácsonyán az *Amerikai Magyar Népszava* részére írt ünnepi gondolatmenete 1917 elején Magyarországon is megjelent,⁷⁴ melyben főleg a kivándorolt magyarokat szólította meg, abban a bizalomban, hogy majd közülük sokan visszatérnek az óhazába, hozzájárulva az emberéletben, munkaerőben meggyengült ország talpra állásához. Mint fogalmazott, „vér- s nemzeti érzés-importra” lesz szükség, s ezt nem „piszkos, gyülevész galíciaiaktól”,⁷⁵ hanem a visszavándorló magyarságtól várta. Márpedig ez – fűzte tovább Prohászka

⁷⁴ PROHÁSZKA Ottokár: „Békesség a földön” földreform által. *Pesti Hírlap*, 1917. január 6. 10. (= POÖM XXII, 172–174.)

⁷⁵ Ez a kiszólás azért is érdekes, mert Prohászka ritkán hozta összefüggésbe az általa nagyon is fontosnak tartott zsidókérdést a földreformmal, a háború második felében feléledő közéleti antiszemitizmusnak pedig erre nagyon is volt igénye, amint a neológ zsidóság lapja már Prohászka első földreform-javaslatá kapcsán megjegyezte: *Egyenlőség*, 1916. április 30. 2.

– csak megfelelő földbirtok-szerkezet mellett hozhat eredményt, ebből is az átfogó és alapvető földbirtokreform szükségességét vezette le. A cikkből érezhető, hogy a meggazdagodott amerikai magyarok hazatérésének csábítása csak egy tényező volt Prohászka földreformra vonatkozó igényeit alátámasztó érvek közül, de ezt sem akarta kihasználatlanul hagyni. (Más kérdés, hogy egy mégoly átfogó földreform mennyire csábította volna visszavándorlásra az „amerikás” magyarokat.)

1917 áprilisában adott interjújában kissé optimistábban fogalmazott,⁷⁶ Ghillány Imre földművelésügyi miniszter akkor készült törvényjavaslatát „kicsi és óvatos lépésnek” minősítette, de nagyra értékelte magát a tényt, hogy végre előrelépés történt, mert „az egész törvényhozás figyelmét a magyar föld nagy problémájára tereli”.⁷⁷ Csupán a háború egyes következményeit orvosolni hivatott tervezetről volt szó, ezért Prohászka hangsúlyozta: „Magyarországnak azonban egy mindent átfogó nagy demokratikus földbirtokreformra van szüksége, amely a dolgozó népet juttatja földhöz. Ezt előbb-utóbb meg kell csinálni.” Így az aktuális tervezetet legfeljebb ennek a célnak az érdekében tett első lépésként értékelte, pozitívan méltatta a fokozott állami beavatkozásra irányuló szándékot, és részletkérdésekben kritikai észrevételeket is megfogalmazott, például a bankok, pénzintézetek irányából a földművelőket fenyegető potenciális veszélyekről. A bankok által biztosított hosszú lejáratú bérletektől azért tartott, mert „megmerevítik földbirtokrendszerünket”, továbbá akadályai lesznek az általa óhajtott „későbbi demokratikus földbirtokreformnak”. A banktőke mezőgazdaság iránti érdeklődését új és káros jelenségnek tartotta, úgy vélte, éppen elég, ha a pénzintézetek ipari és kereskedelmi beruházásokat támogatnak, a földbirtok-piacon való megjelenésük a nép földéhségének kielégítését veszélyeztette szerinte. Kritikusán szemlélte azt, hogy egyházi nagybirtokokat is bankoknak adtak bérbe, a háborús következmények okozta kényszerrel magyarázta, és burkoltan ugyan, de ezúttal is az egyházi birtokok felosztása mellett foglalt állást. Általában elítélte a nagytőke szerepvállalását a mezőgazdaság- és élelmiszeripar-

⁷⁶ 8 Órai Újság, 1917. április 10. 3.

⁷⁷ Prohászka interjúja válasz volt Ghillány Imre két nappal korábbi nyilatkozatára, amelyben a miniszter azt mondta, hogy a háború alatt felmerült birtokpolitikai reformok bármelyikét hiba volna a békekötés következményeinek ismerete nélkül megvalósítani – ezt a püspök akár neki címzett üzenetnek is vehette. Az Újság, 1917. április 8. 18.; HATOS 2018, 429.

ban, mint mondta, „a magyar népnek az a kenyér kell, amelyet maga gyúr és maga süt a maga lisztjéből”, vagyis a többlettermelésre való hivatkozást sem fogadta el, mert fennállt a veszélye, hogy „a magyar parasztot mezőgazdasági proletárrá változtatja”. A nagyüzemi mezőgazdálkodás helyett a kisparaszti birtokok Magyarországot vizionálta, mert véleménye szerint a parasztság érzelmileg is másként viszonyult a földműveléshez, mint például a munkás a gyárakhoz, „neki a föld a lelkéhez tartozik, a magáénak érzi, és azt hiszem, ma már a magáénak követeli”. A „mi a teendő?” kérdésre egyértelmű, programszerű választ adott: „A népet kell a földhöz hozzá juttatni. A háború után a népnek számban, erőben meg kell újhódni, meg kell erősödni, erre csak akkor lesz képes, ha a maga földjén áll.” Az idő sürget – vélte Prohászka –, sőt, úgy vélte, hogy „már most meg kell tenni az előkészítő lépéseket a háború után végrehajtandó demokratikus reformra”, és kilátásba helyezte, hogy jó példával fog elől járni a székesfehérvári egyházmegye egyes birtokrészeinek tervezett felosztásával. Az 1916. áprilisi indítványának sorsát firtató kérdésre azonban maga is elismerte, hogy „elintézték”, vagyis a különböző érdekek összeegyeztetésére hivatkozva a Magyar Gazdaszövetség jelentősen szűkítette eredeti javaslatait. Érezhető csalódottsággal, de a célt továbbra is fenntartva így fogalmazott: „Én nem jelszavakat kiáltottam bele a világba ezzel az indítvánnyal, hanem azt az ígét, amit mindenkinek meg kell hallani: A magyar népnek föld kell... Persze ma még sokan vannak, sajnos, akiket ennek a világháborúnak a tanulságai se tanított[ak] meg a dolgok felismerésére.” (Hogy Prohászkanak az 1916-os indítványával történekekkel kapcsolatosan a valódi véleménye jóval keserűbb és kritikusabb volt az interjúban megjelenteknél, azt a riportot jegyző újságíró püspökhöz intézett levele alapján bizonyosra vehetjük: „Szorosan ragaszkodtam Méltóságod szavaihoz, és a bizalmas jellegű közléseket természetesen ezúttal nem adtam át a nyilvánosságnak, és igyekeztem ott, ahol az indítvány sorsáról került szó, Méltóságod kívánsága szerint a mondottakból csak azt közreadni, ami a jószándékú vezetőségnek rosszul nem esik.”⁷⁸)

Prohászka kevesebbet foglalkozott közszerepléseiben konkrétan az egyházi birtokok sorsával, jól tudhatjuk azonban, hogy élénken foglalkoztatta, különösen másik fontosnak tartott programja, a katolikus autonómia megte-

⁷⁸ Tóth László Prohászka Ottokárnak. Bp., 1917. április 9. – SzPSZL IX.09. b.)

remtése vonatkozásában. Magánlevelében határozottan foglalta össze nézeteit: „Nehézségek bizony mindig vannak s a kezelést illetőleg igazán én sem látok más expedienst, mint az autonómiát. Apponyi gróf könnyebbnek találná az egész ügy rendezését, ha a püspöki kar autonómia nélkül ütné valahogy ezt nyélbe, v.i. [vagyis] alakítana valami központot. Ő csak a pápára s a királyra akarná ezt bízni, azok indítsák meg, mondják ki: ezentúl így lesz s punctum.⁷⁹ Az autonómiától talán e kérdést a sok szenvedre, ellen- és rokon-szenvedre s beállható kavargásokra való tekintetből félti. Annyi bizonyos, hogy »proximus ardet Ucalegon«.⁸⁰ Tenni kell, mert különben elviszi a birtokot az ár!”⁸¹ Utóbbi megjegyzés egyértelműen mutatja, Prohászka mennyire tisztában volt egy akár demokratikus, akár különösen diktatórikus politikai fordulat veszélyeivel, az egyházi nagybirtokok aktuális rendszerének fenntarthatatlanságával.

Visszatérve az általános földtörvény ügyére, Ghillány Imre nem sokáig maradt a földművelési tárca élén, ezért a mégoly finomított kormányzati kezdeményezésnek sem lett folytatása, legalábbis az átfogó és demokratikus birtokreformot szorgalmazó Prohászka számára. Ez is lehetett a motivációja annak, hogy a földreform ügyét kiemelten fontosnak tartó püspök 1918-ban tanulmány méretű írást szentelt a témának, mely legalaposabb összefoglalása a földbirtok-politikával kapcsolatos nézeteinek.⁸² Mielőtt a címben feltett kérdésre válaszolt volna, a püspök hosszan értekezett arról, hogy a háború után új és jobb világnak kellene következni, azonban azt nem a fogyasztás korábbi szintet meghaladó mértékével, hanem a boldogabb családokkal,

⁷⁹ Célzás Apponyi Albert 1917-es törvényjavaslatára a katolikus autonómiáról, ld.: ANKA 2021, 25–33; SARNYAI 2022, 81. Nyilvánvaló, hogy Prohászka sokkal radikálisabb formában képzelte az autonómia megteremtését, korábbi koncepciójára részletesen: SARNYAI 2022, 74–96.

⁸⁰ „A szomszéd Ucalegon háza ég.” (Vergilius *Aenas*ából származó szállóige, jelentése: „közel van a veszedelem”).

⁸¹ Prohászka Ottokár Lutter Jánosnak. Székesfehérvár, 1917. december 27. – OSZKkt Levelestár.

⁸² PROHÁSZKA Ottokár: Mi volna a birtokpolitika első feladata? *A Cél*, 1918. február. 2–11. (= POÖM XXII, 174–184.) Kézirata: PMKL V.43. N 323/5. *A Cél* c. folyóirattal amúgy is szoros kapcsolatban álló – 1917-ben kibővített szerkesztőségében szerepet is vállaló – Prohászka ezt a tanulmányát alighanem a folyóirat azon felkérésére foglalta össze, amelyben a „keresztény magyarság” háború utáni feladatairól kérték átfogó jellegű, útmutató tanulmányát. Farkas Zoltán Prohászka Ottokárnak. Bp., 1917. december 29. – SzPSzL IX.99. b.) *A Cél* szerkesztőségének kibővítéséről: GERGELY 1994, 162; BIHARI 2008, 212–213; JÁNOSI 2022, 38.

magasabb általános életszínvonallal kívánta azonosítani. Márpedig Prohászka úgy látta, sokkal nagyobb volt saját korában a szegénység, mint évtizedekkel korábban, a társadalom alapegységét képező családok helyzetét pedig a háború súlyosan lerontotta. „Ne kevesellje senki, ha én azt az új, a mai világrengésből s égszakadásból előálló világot csak olyannak szeretném, melyben minél több embernek lakályos otthona volna” – írta, s leszögezte, hogy a boldogabb új világ megteremtésének két feltételül a lakás- és a földkérdés megoldását jelölte ki. (Előbbivel általában kevesebbet foglalkozott közszereplései során, ebben a nagyobb merítésű tanulmányában egyszerre akart a városi és a falusi népesség legfontosabb problémáira reflektálni. „A lakáskérdés és a birtokmegosztás időszerű és okos elintézése magával hozza az egész életreformot” – vallotta, de sokkal többet és részletesebben írt utóbbiról, nyilván fontosabbnak is tartotta.) A háború szörnyűségei mellett lehetséges pozitív következményként említette, hogy „elhárítja az akadályokat, szabad teret nyit, [...] s érvényesülési szabadságot juttat a tehetségeknek, felszabadítja az erőket s mérőföldekkel viszi előbbre a jogok határköveit és sokszor rohamban oldja meg a gazdasági és kultúrkérdéseket”. Általános demokratizálódást vizionált a háború utáni időszakra, és ebből a gondolkorból vezette le a demokratikus földreform szükségességét is.

„Az emberi élet a földön terjeszkedik, ott alakul ki a maga sajátosságában. Földben gyökerezik, onnan veszi erejét s alakját is. Minden családi, társadalmi s nemzeti létnek a föld az alapja” – jelentette ki emelkedett stílusban, de nagyon is konkrét, tényszerű mondanivalóval. A „német földreformmozgalom átcsapott közénk is” – írta, és bár nem említette saját személyét, nyilván az 1916-os reformjavaslatát járta körül, majd meg kellett állapítania, hogy „sajnos, ez a mozgalom semmiféle intézményes vagy törvényhozási eredményt nem mutatott fel”, amelynek okát a földbirtok- és lakáspolitikai iránti tájékozatlansággal és érdektelenséggel magyarázta. Majd hosszú érvelésbe kezdett, lényegében korábbi reformjavaslatait részletezte újra (elsősorban az örökbérletre vonatkozóan), beszélt a tervezet kisebb anyagi erőforrás-igényéről, a súlyos földéhség kielégítésének leginkább kézenfekvő módjáról, a nagybirtokosok és földigénylők érdekeinek összehangolhatóságáról stb., továbbá arról, hogy a tőke uralmát és a spekulánsok megjelenését el kell kerülni a mezőgazdaságban, és a földművelő egyén felemelkedésére kell koncentrálni. A földreformról többször is hangsúlyozta, hogy ez a legna-

gyobb „szociális érdek” („a nemzet belegyökerezze a földbe s hogy minél szélesebb rétegekben érintkezze vele”), és a földből élők jólétét a nemzet egésze jólétével állította párhuzamba. Óvott az elvont gazdaságpolitikai elméletektől, melyekkel szemben határozottan szögezte le a maga meggyőződését, miszerint nem igaz, hogy „a földnek legbecsesebb terméke az arany, a búza, a bor, a marha; mi meg azt tartjuk, hogy az ember az, s hogy az ember miatt van a gazdagság is!”

A korábbiaknál részletesebben szólt a földreform szociális vonatkozásairól is, mondván, a birtokviszonyok optimális megváltoztatása a feltétele a megfelelő családi otthonok kialakításának, ezáltal az erkölcsi ziülés szörnyű folyamata megállításának. („Az otthonon át kapcsolódnak a nemzedékek a tisztább érzések[be] s a társadalom magasabb javainak kultuszába. Az otthon által lesznek jobb embereké s hazafiakká; viszont pedig leromlanak, ha nélkülözik a családi otthont.”) A földbirtok- és lakásviszonyok változatlan fenntartása az „ember-, család- és gyermekellenes” állapotok fenntartását jelentette ekkor Prohászka szemében, az anya- és gyermekvédelemre irányuló minden jószándékú kezdeményezés megfelelő otthonok és életszínvonal nélkül értelmetlen. „Segíteni csak alapos reformmal lehet; márpedig a társadalmi s nemzeti lét főbenjáró alapja, elsőrendű föltétele s hordozója a föld; azt kell tehát jól kezelni s az élet számára lefogni. Bármely oldalról vetjük is föl hát a reformok kérdését, mindig a föld, a telek lesz az a fenék, melyre bukkanunk, s melyen túl fölösleges kutatnunk. Ha enélkül akarjuk a reformot eszközölni, csak foltozó munkát végzünk, míg ellenben, ha a földbirtok-reformon fogjuk meg a kérdést s a magántulajdon tagadása nélkül a földjövédéket következetesen a közösség számára hasznosítani igyekszünk, akkor kilátásunk van, hogy a helyes gazdasági elvek erejében fejleszthetjük népünk anyagi s erkölcsi boldogulását” – zárta eszme-futtatását, s hosszú fejtegetései minden pontján érződött, hogy mennyire nagy jelentőséget tulajdonított a földreform megvalósításának. (1918 tavaszán újra bekapcsolódott a Magyar Gazdaszövetség munkájába,⁸³ ez is annak lehet a jele, hogy – bár 1916-os reformjavaslata nem nyert támogatást – továbbra is lehetségesnek tartotta a földreform ügyének az agrár-érdekképviselleteken keresztül való sikerre vitelét. 1917-ben már sokat foglalkozott az egyházmegye tési

⁸³ *Budapesti Hírlap*, 1918. április 20. 10.; *Köztelek*, 1918. április 20. 632.

birtokainak jövőjével,⁸⁴ 1918-ban pedig komolyan készült arra, hogy a székesfehérvári egyházmegye sárkeresztúri birtokain földhaszonbérletet adjon hadirokkantaknak.⁸⁵ Gazdasági érdekvédelmi szervezetek és egyesületek iránti elkötelezettsége révén is országos hírnévre tett szert, távolról is megkeresték, hogy ilyen ügyekben tájékoztassák.⁸⁶)

A választójog kérdése

A dualizmus-kori Magyarország utolsó időszakában egyre többször merült fel a választójog elavult rendszerének kiszélesítése, illetve az általános választójog követelése. Prohászka Ottokár kifejezetten szimpatizált az ilyen irányú kezdeményezésekkel, többször is hangot adott azon meggyőződésének, hogy a lakosságot nagyobb arányban kell bevonni a képviseleti rendszer kialakításába. (A főrendi házban püspöki tisztségénél fogva helyet foglaló Prohászka parlamenti képviselőként nem volt különösebben aktív, a jegyzőkönyvek alig néhányszor örökítették meg a nevét, nyilvánvalóan nem ezt a fórumot tartotta politikai közszereplései legfontosabb színterének.)

1917-ben egy alkalommal egyetlen közbeszólása adott alkalmat a választójoggal kapcsolatos nézeteinek kifejtésére. Tisza István miniszterelnökségről történt lemondása után újra aktivizálódtak a választójogi reformot követelők (például a Választójogi Blokk),⁸⁷ ebben a légkörben a főrendi ház június 28-i ülésén gróf Festetics Sándor beszélt a választási rendszerről, és szóba hozta, hogy egyes vélemények szerint a magyar nép nem is akarja az általános választójogot, amit egy közbeszóló (gróf Zselénzky Róbert) helyeselt, Prohászka ekkor annyit szúrt közbe: „Rá kell nevelni!”⁸⁸ Később újságírói

⁸⁴ Prohászka Ottokár Lutter Jánosnak. Székesfehérvár, 1917. augusztus 3. – OszKKt Levelestár.

⁸⁵ *Alkotmány*, 1918. szeptember 22. 10; *Budapesti Hírlap*, 1918. szeptember 24. 3; *A Szív*, 1918. október 5. 4. (Utóbbi azt a jellemző kommentárt is fűzte a tudósításhoz, hogy „hasonló cselekedeteket szeretnénk hallani a zsidó nagybirtokosokról is, akiknek elfelejti szemére vetni a zsidó sajtó, hogy semmit sem tesznek a népért”.)

⁸⁶ Pl. Köllő Ignác (Maros-Torda vármegye alispánja és a megyei gazdasági egyesület elnöke) Prohászka Ottokárnak. Marosvásárhely, 1918. május 12. ill. 1918. július 15. – SzPSzL IX.9. b.) (Utóbbi azért is érdekes, mert Prohászka figyelmét nyomatékosan felhívta Bethlen István személyére, aki „tudása, jelleme, akarateréje, államférfiúi bölcsességénél fogva az ország egyik leghivatottabb fia”.)

⁸⁷ VARGA 2004, 46–49.

⁸⁸ FN 1910–1918, IV, 393.

megkeresésre arról beszélt, hogy reagálnia kellett képviselőtársa állítására, ugyanis nagyon úgy vélte, hogy a választójog kiterjesztése fontos és szükséges, viszont együtt kell megvalósítani a nép megfelelő felvilágosításával, „népnevelési reformokkal”.⁸⁹ Kijelentette: „Az új választójogot demokratikus alapon kell megteremteni és végre szembe kell szállni az antidemokratikus néperzéssel”, mert elismerte, hogy a demokráciával szembeni felfogás a társadalom széles köreiben jellemző attitűd, viszont megfelelő előkészítéssel úgy vélte, ezen lehet és kell változtatni. „A hiba ott van, hogy sokan önérdeteket látnak ezekben a demokratikus törekvésekben és a népet inkább démonnak, mint démosznak tartják” – jelentette ki, és bár a reform több tényezőn múlt (a széles körű választójogot ellenzőket, illetve a választójoggal megajándékozni kívánt népet egyaránt meg kell győzni), bízott abban, hogy a jövő parlamentjébe a lakosság érdekeit helyesen felfogó képviselők fognak bekerülni. A parlament előtt lévő, az általános választójog irányába mutató, bár ezt követően többször átalakuló kezdeményezés⁹⁰ támogatását helyezte kilátásba, és alaptalannak nevezte a korábbi miniszterelnök „demagógiától és hecckáplánoktól” való félelmét. (Valójában Tisza merev ellenzését alapvetően a nemzetiségi kérdés motiválta.) Kifejtette, hogy a korhatár meghatározásánál is fontosabb volt számára a magyar anyanyelv-tudás feltételének rögzítése, mindazonáltal fenntartásainak is hangot adott, például a falvakban ellenezte a titkos szavazást, veszélyesebbnek gondolta a szavazatszámláló bizottságok befolyásolhatóságát, mint nyílt szavazáskor a választókét. Az általános választójogot az „osztálygóg kiirtásával” tartotta elképzelhetőnek, és úgy vélte, hogy a gyakorlat mindenképp el fogja hozni a változást.

A Vázsonyi Vilmos nevével fémjelzett, többször módosított, lényegi reform-elemektől megfosztott választójogi törvényjavaslatot 1918 nyarán a képviselőház, majd a főrendi ház is megszavazta, utóbbi egyetlen erre szánt, július 31-i ülésén, amikor Prohászka is beszédet tartott.⁹¹ Kijelentette, hogy elfogadja a képviselőházi viták során alaposan kilúgozott javaslatot (például teljes egészében kivették a nők választójogáról szóló részeket⁹²), és beszédét

⁸⁹ *Az Est*, 1917. július 4. 3.

⁹⁰ A választójogi küzdelemről részletesen ld. VARGA 2004.

⁹¹ FN 1910–1918, V, 212–216. (= POÖM XIII, 309–317.); *Népújság*, 1918. augusztus 11. 2.

⁹² VARGA 2004, 260. Az 1918. évi 17. tc. szeptemberben emelkedett törvényerőre, értelemszerűen lényegi befolyást már a politikai rendszer arculatára nem gyakorolt.

arra alapozta, hogy az általános választójogot nem szabad olyan csodaszernek tekinteni, ami megoldja a társadalom valamennyi problémáját, és önmagában demokráciát teremtet. Kijelentette, hogy egyháza elkötelezte magát az „igazi demokrácia”, ő maga személy szerint az általános és titkos választójog eszméje mellett. (Az állítás első fele bizonyosan árnyalásra szorult volna.) Prohászka kifejtette, hogy két fontos szempontot jelölt ki: „kitágítani a választójogot, megőrizni és biztosítani a nemzeti államot”. Magasnak tartotta a választójogosultság feltételének a 6 elemi osztály elvégzését, és elsősorban azért kritizálta a törvénytervezetet, mert e feltételek közé nem vették be a kötelező magyar nyelvismeretet. Utóbbi Prohászka számára kiemelten fontos feltétel volt, és a nemzetiségi aggodalmakkal szemben a magyar állam-nemzet fontossága mellett érvelt. Élesen bírálta a szociáldemokratákat, akik szerint a nemzetiségeket bujtogatták és erőszakos párthatalmi ambíciókat tápláltak, jellemzően azzal vádolta őket, hogy csak a keresztény vallást támadják, az izraelitát soha. Ezen ponton tért ki legfőbb kritikájára, miszerint a törvény szerint nem tiltotta elég határozottan „az északkeleti vármegyékbe beszüremelő galíciai elemnek választójoggal való felruházását”. Nem nyugtatta meg Wekerle Sándor miniszterelnök közbeszólása sem, miszerint a választójog állampolgársághoz kötött. Mivel ez a parlamenti vita épp a Prohászka cikkei által felkorbácsolt zsidókérdés légkörében zajlott, a püspök szükségét érezte, hogy visszautasítsa az antiszemita címkét, ugyanakkor jogot formáljon a zsidóság által jelentett „nemzeti veszedelem” elleni védekezés meghirdetésére.⁹³ Mielőtt bejelentette volna, hogy – kifogásai ellenére, mint egy későbbiekben kiteljesedő jogalkotás első lépését – elfogadja a törvényjavaslatot, felszólalt a női választójog mellett is, hibának nevezve, hogy ezt a törvény nem biztosította volna.⁹⁴

Wekerle miniszterelnök Prohászka kritikáira válaszolva elmondta, hogy a több irányból támadott választójogi törvénytervezetből szerinte kihozták a maximumot, illetve a „galíciaiakkal” kapcsolatosan burkoltan, de érthetően kifejezésre juttatta reményét, hogy a püspök továbbra sem felekezeti, hanem „társadalmi és politikai” szempontból fogalmazza meg programját, mint hozzátette: „Azt hiszem, hogy tényleg ez az a határ, ameddig a kérdés elbírálásánál mehetünk, mert felekezeti szempontból elbírálni, azt soha nem lesz

⁹³ Ld. erről alább, 133. sz. jegyz.

⁹⁴ GALÁNTAI 2001, 334.

szabad.”⁹⁵ (Ez ebben a közegben Prohászka zsidóellenes megnyilatkozásaitól való udvarias, de jól érthető elhatárolódásnak minősült.)

Prohászka beszédének sajtóvisshangjából érdemes megemlíteni egy kommentárt, amely a püspök demokratikus elkötelezettségét emelte ki, az általános és titkos választójog melletti érvelését pedig a szociáldemokraták és a polgári radikálisok elleni vádemeléssel társította.⁹⁶ Megállapította, hogy Prohászka felfogása az „először lenni, aztán liberálisnak lenni” gondolatot tükrözi, amelyben a demokratikus választási rendszer távlati cél, amiért a nemzet létét „ködös teóriákért” nem szabad kockáztatni. A liberális sajtó azonban ekkor már egyáltalán nem kímélte Prohászkát, ezt a parlamenti felszólalását sem, amelyből „nemzeti vérvád” megfogalmazását, felekezeti és sovíniszta izgatást olvastak ki.⁹⁷

Prohászka utolsó felsőházi beszéde kapcsán két, általa szóba hozott elemet érdemes még megvizsgálni, mint közszerepléseit jobban megvilágító tényezőt. Az egyik a magyar nemzeti államért és területi integritásáért való aggodalom, melyet az idézett beszéde előtt nem sokkal elhangzott közbeszólásával érdemes összevetni. Berzeviczy Albert beszélt arról, hogy „ennek a háborúnak jelenségeivel szemben olyanok, akik magukat magyaroknak nevezik, összeállanak, vagy legalább közeledést tanúsítanak azokhoz, akik az országot szétdarabolni kívánják, vagy ezen szétdarabolásra irányuló törekvéseket elősegítik”, amikor Prohászka félreérthetetlen éllel közbekérdezett: „Kik azok?”⁹⁸ Beszédében megválaszolta saját kérdését, amiből kiderül, hogy mélyen elítélte a polgári radikálisok – konkrétan Jászi Oszkár – konföderációs elképzeléseit. Magyarország integritására nézve nem is annyira a nemzetiségeket tartotta veszélyesnek (sőt, kifejezte meggyőződését, hogy néhány év alatt a nem magyar ajkú lakosok is megtanulnak majd magyarul, például megfelelő oktatási rendszer alapján és el is magyarosodnak),⁹⁹ hanem sokkal

⁹⁵ FN 1910–1918, V, 219–220.

⁹⁶ *Budapesti Hírlap*, 1918. augusztus 1. 3–4.

⁹⁷ A primadonna püspök. *Világ*, 1918. augusztus 1. 1–2.

⁹⁸ FN 1910–1918, V, 209.

⁹⁹ Prohászka nemzetiségi kérdéshez, illetve a háborús propagandához való ekkori viszonyáról jelzés értékű lehet az a történet, amikor Széchényi Viktor főispán 1917-ben arra kérte Prohászkát, hogy egyházmegyéje területén tegyen lépéseket a szerb nyelvű istentiszteletek megszüntetésére, mert „a szerbek – az egész titáni világháború felidézői – igazán nem érdemlik meg, hogy mi itt Magyarország kellős közepén nyelvüket kiváltságokban részesítsük. Végtelen

inkább a magyar politika tényezőit, a radikális demokratákat és a baloldali munkásmozgalmat, pontosabban utóbbi vezetőit. (Megjegyzem, ez utóbbival kapcsolatosan akár „látnokinak” is nevezhetjük Prohászka kitérőjét, ugyanis arról is beszélt, hogy az „osztályharccal visszaélő” szociáldemokratáknak csak addig van szükségük a polgári pártok szövetségére, amíg egyedül is erők lesznek a hatalom megragadásához, amibe – kis megszorításokkal – a Tanácsköztársaság létrejöttének jóslatát is láthatjuk.¹⁰⁰)

A másik ilyen elem a női választójog ügyének felkarolása, amely logikusan következett a Prohászka által már a századfordulón támogatott keresztény nőmozgalmak tevékenységéből is.¹⁰¹ A választójogi vitában (különösen annak 1917 nyarától való fellángolásában) Prohászka többször adott hangot azon meggyőződésének, hogy az általános választójog követelése mellett fontos társadalompolitikai program a nők szavazati jogának biztosítása is. Az utóbbiért folytatott küzdelemben óhatatlanul foglalkoznia kellett a nők társadalmi egyenjogúságának kérdéseivel, a feminizmus jelenségével is. Keresztény politikai meggyőződése a női választójog követelése kapcsán viszont a nők egyenjogúságával kapcsolatosan több alkalommal is korrekcióra, pontosítása kényszerítette a püspököt. Vonatkozó nézeteire alighanem Gyertyánffy István pedagógiai szakíró 1917 tavaszán megjelent *Levelek a feminizmus és nőnevelés kérdései köréből* c. írása gyakorolt hatást.¹⁰² Gyertyánffy ugyan (Prohászkaával ellentétben) ellenezte a nők szavazati jogát, de kiállt amellett, hogy a nők számára azon életpályákat is meg kell nyitni, amely addig a köz-

türelmünket úgyis mindig gyöngeségnek tekintették.” Prohászka azonban nem tett eleget a kérésnek, mert a szerbek számára is törvény biztosította az egyház keretei között az anyanyelv használatát. FARKAS-KÁLLAY 1968, 7–8.

¹⁰⁰ Vö. SCHLETT 2018, 355. Ugyanakkor valószínűbb, hogy itt csak az MSZDP radikalizálódásától való félelem foglalkoztatta a püspököt, a bolsevizmust Magyarországon Prohászka – legalábbis egy szemtanú emlékezése szerint – még 1918 decemberében sem tartotta elképzelhetőnek egy közszereplése során, határozottan tiltakozott a feltételezés ellen is. SZABÓ L. 1928, 85–86. (Bár meglehet, Tormay Cecile írói fantáziája fogalmazta, vagy legalábbis színezte tovább 1920-ban a Prohászkanak 1919. március közepén tulajdonított szavakat, miszerint – az író által „assisi lelkűnek” nevezett – püspök úgy látta, hogy „éles ekevas készül beleszántani a magyar nép lelkébe. Nagy barázdát fog hasítani. De szükség van erre, hogy azután annál termékenyebb legyen.” TORMAY 1939, 390.)

¹⁰¹ RÁCZNÉ HORVÁTH 1991, 106, 113.

¹⁰² Prohászka Ottokár Gyertyánffy Istvánhoz. Székesfehérvár, 1917. április 7. – OSZKKt Leveletár.

nevelésben csak férfiak számára voltak elérhetőek, viszont a nőnevelésben a hangsúlyt a hagyományos női (anyai, családi) szerepekre való felkészítésre helyezte, ellenezte a nők számára a tudományos karriert, úgy vélte, a nők sem biológiai, sem társadalmi szempontból nem alkalmasak „természetük” korlátainak átlépésére.¹⁰³

Prohászka – ismét bizonyosságát adva diskurzusra irányuló nyitottságának – előadást tartott 1917 júliusában a Feministák Egyesületében.¹⁰⁴ A nők által megjelenített szeretet és igazságosság olyan értékek, melyeken „az új világnak” kell felépülnie – mondta, ezért szerinte a modern államban jogot kell adni a nőknek a közéletben való szerepvállalásra, akár magas politikai pozíciók betöltésére is. A női választójog gondolatát különösen vidéken tartotta még idegen vagy épp nevetséges dolognak, aminek okát a parasztság közélet iránti érdektelenségében jelölte meg, de reményét fejezte ki, hogy a türelem és a kitartó küzdelem meg fogja teremteni a nők választójogát is. Kijelentette, hogy „Isten országát építjük, amikor a haladás útján dolgozunk, s az emberiség színvonalát emeljük. A nők választójogával több erkölcsiséget vihetnénk bele a közéletbe, a törvényhozásba.” Kicsit talán túl messzire is ment saját szempontjából a kompromisszum keresésében, amikor kijelentette, hogy számára ebben az ügyben nem számít a feministáktól a hívő keresztényeket elválasztó világnézeti különbség, „bajtársi kezet nyújtunk egymásnak, hogy együttes erővel haladhassunk előre, hogy a kötelességüket híven teljesítő nőknek kiküzdjük a választójogot”.¹⁰⁵

Ezt a feltűnő nyitottságot és együttműködési készséget jelentősen árnyalja, hogy amikor Prohászka később, novemberben, immár „saját közegében”, vagyis a Szociális Missziótársulat nagygyűlésén tartott előadást, a női egyenjogúsággal kapcsolatosan már erőteljes korlátokat alkalmazott abból a szempontból, hogy mit is értett a feministák körében elhangzott „kötelességüket híven teljesítő nők” alatt.¹⁰⁶ Ekkor is az volt az elméleti alapvetése,

¹⁰³ SZÜCS-NOVÁK 2021, 26–27. A feminizmus értelmezésében Gyertyánffy két típust különböztetett meg, a hagyományos és a harcias formát, értelemszerűen utóbbit ellenezte, s úgy vélte, a szavazati jog nem lehet része az egyenjogúságért folytatott küzdelemnek.

¹⁰⁴ Az *Újság*, 1917. július 14. 5; *Magyarország*, 1917. július 15. 14.

¹⁰⁵ Prohászka beszédét üdvözölte az egyébként Gyertyánffyval kapcsolatban álló, a női választójog és egyenjogúság iránt elkötelezett pedagógus: PERCZELNÉ KOZMA Flóra: A nők választójoga és a vallás. Az *Újság*, 1917. július 29. 21.

¹⁰⁶ *Világ*, 1917. november 13. 5.; *Magyarország*, 1917. november 13. 5.

hogy a női választójog a kor által diktált követelmény, „a politikai jogok követelése a nők gazdasági munkateljesítésével jár együtt”, és a nőknek helyük van a törvényhozásban. Ezután azonban keményen „nekiment” a feminista mozgalomnak, amelynek meghatározó vonulata szerinte tagadta az általánosan elfogadott közerkölcsöket, követelte a nők számára a válás kezdeményezése, illetve az egyedülálló nők számára a párkapcsolat jogait, „a mértéktelen nemi fölvilágosítást”, általában mindazt, ami a férfi–nő egyenjogúság alapján a szexualitás modern kultúráját képviselte. Ezért a női választójogot Prohászka csak a „keresztény etikai alap megtartásával” tartotta elfogadhatónak, és csak az „arra érdemes” nőknek akarta biztosítani – ami a politikai jogok kiterjesztését egyúttal ideológiai korlátozásokkal is összekapcsolta.¹⁰⁷ (Az, hogy eltérően fogalmazott a feminista, illetve keresztény nőszervezet fórumán, arra utal, hogy mondanivalójának stílusát és hangsúlyait hozzá tudta igazítani a hallgatósághoz. A feministák így a társadalmi kérdésekben nyitott katolikus közszereplőt, a missziós nővérek pedig a harcos főpapot láthatták – vagyis mindkét közegben meghatározó személyiségnek tekintették.)

A Szociális Missziótársulatot Prohászka amúgy is a keresztény női szerepek népszerűsítésére és érvényesítésére az egyik leginkább alkalmas közösségnek tartotta, folyamatosan igyekezett instruálni tagjait a szerinte megfelelő közéleti álláspont kialakítására, vagyis azt, hogy követelni kell a női választójogot, de azt is, hogy megfelelően (keresztény alapon) értsék a nők „minden irányban” való elhelyezkedését, az önrendelkezés jogát, a nőnevelést és a férfiakkal szemben jogtalan helyzetük felszámolását.¹⁰⁸ 1918 júniusában a hasonlóan keresztény szellemiségűnek tartott Országos Nőképző Egyesület díszközgyűlésén beszédében ugyanígy vélekedett, mint mondta, „a múlt század nagyasszonyai nem indultak valami egészen új női típusnak a keresésére. Ők nem voltak radikális feministák, hanem feminák, nők a szónak legnemesebb értelmében.”¹⁰⁹

A modern női szerepekkel szemben Prohászka egyébként ebben az időben máskor is fogalmazott meg kritikát, 1916-ban például azt írta, hogy „a női életművészet körül a kontárság a divat”, és a nők megfelelő társadalmi

¹⁰⁷ Ld. erről részletesen: BALÁZS 2023, 75–76.

¹⁰⁸ A Szociális Missziótársulathoz intézett körlevele, ld.: *Budapesti Hírlap*, 1918. január 24. 6.

¹⁰⁹ *Az Est*, 1918. június 4. 6.; RUDNAYNÉ 1922, 272.

helyének elfoglalását „nem emancipációval, nem tudománnyal s paragrafusokkal, hanem lélekkel, életművészettel” kell segíteni.¹¹⁰

A „hungarizmus” programhirdetése¹¹¹

„Hungarizmus, ez volt a tüzes szó, melyet politikai programként égetett bele Prohászka püspök a nemzet lelkébe” – írta Prohászka kortársa, híve és méltatója, és a megfogalmazás egyértelműen utal arra, hogy az ilyen elnevezésű és zsidóellenes tartalmú ideológia alapvetése a püspöktől származott, s ez egyértelmű volt saját korának közvéleménye előtt.¹¹²

Az első világháború időszakában Prohászka jelentős aktivitást fejtett ki a közéletben, de – mint megjelent politikai állásfoglalásai számának növekedése mutatja – mindezt 1918-ban magasabb szintre emelte,¹¹³ és – bár nem szorultak háttérbe közszerepléseiben a háború utáni politika olyan ügyei, mint a föld-, vagy a választójogi reform – 1918 tavaszától októberig egyértelműen a szélsőjobboldali radikalizmus tematizálása állt publicisztikai tevékenysége középpontjában.¹¹⁴ (Nem előzmények nélkül, 1917-ben feltűnt *A Cél* c. jobboldali radikális folyóirat átalakult szerkesztői bizottságában, mely egyértelmű jele volt a püspök korábbi – például polgári radikálisokkal való diskurzusban megmutatkozó, viszonylagos – nyitottsága feladásának, a „jobboldal frontjához” való csatlakozásának.¹¹⁵) Ebben minden bizonnyal a háború kultúrára gyakorolt általános „mellékhatását”, az antiillektualizmus térnyerését kell keresnünk, melynek épp Prohászka lett a leginkább emblematisztikus személyisége, vonatkozó írásainak népszerűsége pedig valóban „válságtünetnek” tekinthető.¹¹⁶ Prohászka először sajtóvitát generált, majd a politika

¹¹⁰ PROHÁSZKA Ottokár: Szózat a nem-művészekhez. In: BÁTHORYNÉ 1916, 5.

¹¹¹ E témakör korábbi összefoglalása: FAZEKAS 2015.

¹¹² TURI Béla: Prohászka Ottokár politikája. In: BRISITS 1927, 159–179., 176.

¹¹³ BIHARI 2008, 209.

¹¹⁴ A zsidókérdés mindig is fontos témája volt Prohászka közszerepléseinek, de kétségtelen, hogy az 1890-es évek elejétől az érdeklődése hullámzást mutat, egy-egy időszakban nagyon sokat, máskor kevesebbet foglalkozott a témával, kétségtelen, hogy a 19. század végének heves érdeklődése (a kapitalizmuskritika nyomán tematizálódó antiszemitizmus), majd az 1910-es évek első felében tapasztalható háttérbe szorulás után 1918 májusában ez az érdeklődés a legmagasabb szintre hágott. BIHARI 2008, 221; GERGELY 2001, 63.

¹¹⁵ SZABÓ M. 2015, 400, 411. Vö. 82. sz. jegyz.

¹¹⁶ CSUNDERLIK 2017/b, 101.

jóval szélesebb körében hirdetett új nemzetfelfogásra alapozott, egyértelműen zsidóellenes tartalmú politikai programot, amelyet hungarizmusnak nevezett el. (A hungarizmus kapcsán ezen a helyen nem akarok a püspök halála utáni kisajátítási kísérletekkel, áthallásokkal foglalkozni, közismert, hogy az 1930-as években Szálasi Ferenc tőle vette át a „hungarizmus” kifejezést a mozgalmát meghatározó ideológiára, pártját megkülönböztető elnevezésre, majd 1944 októberétől a nyilasok uralta magyar állam megjelölésére.¹¹⁷ Egyetértek azzal a véleménnyel, hogy Prohászka és Szálasi hungarizmusa között közvetlen összefüggést, megfelelést keresni értelmetlen megközelítés.¹¹⁸ Különösebben azzal sem kívánok foglalkozni, hogy e kapcsolatot sokan boncolgatták, mind az eszmei örökséget hangoztató szélsőjobboldalon, mind pedig azok körében, akik a nyilasokkal szemben tartották követendőnek Prohászka Ottokár életművét. Úgy vélem, a „hungarizmus” terminusának genezise önmagában, a következményektől függetlenül is érdekes probléma, s a Prohászka halálát követően megfogalmazódott áthallások, mintakövetések, illetve cáfolatok nem teszik feleslegessé annak vizsgálatát, hogy mit értett e fogalmon maga a nagy hatású püspök, épp ellenkezőleg, továbbá hogyan értelmezték abban az időszakban, amikor még élt, sőt, aktív közéleti tevékenységet is folytatott.¹¹⁹)

A „hungarizmus” kifejezés forrásvidéke egyértelműen összefügg az első világháború végén megerősödő, új funkciókat kapó zsidóellenességgel. Kétségtelen, hogy az ekkoriban „radikalizálódó antiszemita közhangulat magával ragadta Prohászka-t is”,¹²⁰ és 1918 tavaszától egyre erőteljesebben fogalmazott meg zsidóellenes nézeteket, melyek népszerűvé váltak a háborús pszichózistól sújtott országban, új, radikális irányt adva a jobboldali politi-

¹¹⁷ Ld. pl.: SIPOS P. 1997, 44. A korszakkal foglalkozó történeti munkák, illetve Prohászka-életrajzok többsége leszögezi, hogy a püspök által használt kifejezésnek semmi köze nincs a Szálasi-féle hungarizmusához. GERGELY 1996, 122; GERGELY 2004, 32; SZABÓ F. 2007, 246; PAKSA 2013, 120. (Más megközelítésre, közvetlen kapcsolat feltételezésére: VESZPRÉMY 2016, 124.)

¹¹⁸ GYURGYÁK 2012, 14, 73. Szálasi Ferenc hungarizmusának tartalmáról: KARSAI 2016, 141–143, 200.

¹¹⁹ Talán erre az esetre is alkalmazható Gyurgyák János találó hasonlata, miszerint az 1920-as évek fajvédői és az 1930-as évek nyilas szélsőjobboldala között nem a kontinuitást kell keresni, hanem úgy tekinteni, mint ugyanannak a fának két eltérő ágát. Idézi: SZÉNÁSI 2019, 1302.

¹²⁰ PAKSA 2013, 11.

kának.¹²¹ (Vagyis a fordítottja is igaz lett, és a püspök közéleti fellépése rendkívül mozgósító erejűnek bizonyult.) A zsidókérdés Prohászka általi tematizálása pillanatok alatt az egyik legismertebb és legnépszerűbb közéleti személyiséggé avatta az amúgy is rendkívül aktív püspököt. A témában megjelent sajtócikkeket, Prohászka kezdeményező, illetve meghatározó szerepét, az antiszemita nézetek gyors terjedését a szakirodalom már körültekintően bemutatta,¹²² alábbiakban csak röviden utalok a „hungarizmus” fogalom születését megelőző néhány hónapos folyamatra.

A sajtóban 1916-tól beszélhetünk érezhetően erősödő antiszemita fordulatról, vagyis azon közéleti magatartás fokozódásáról, mely a háborús szenvedésekért a zsidóságot tekintette felelősnek.¹²³ 1917-ben jelent meg Radisics Elemér: *A magyar középosztály jövőjéről. Tekintettel a zsidóság térfoglalására* c. röpirata, amely a „történelmi középosztály” helyére nyomuló zsidóság víziójával foglalkozott, és jelezte, hogy a háború középső időszakában milyen mély árkok alakultak ki a magyar társadalomban.¹²⁴ Prohászka bizonyosan ismerte a szerző munkáit, és hatással is lehetett rá, legalábbis a középosztállyal kapcsolatos tézisei szoros rokonságot mutatnak Radisicsével. 1918 tavaszán ez már erőteljesen tematizálta a közéletet, melyet erősített, hogy például az 1918 februárjában a különböző keresztényszocialista irányzatokat egyesítő, Prohászka által is aktívan támogatott Keresztény Szociális Néppárt erőteljesen antikapitalista és antiszemita programmal jelentkezett.¹²⁵ A Katolikus Népszövetség márciusi gyűlésén Huszár Károly szónoklatának is az volt a vezérgondolata, hogy a háborús szenvedések okát „idegen elemek káros befolyásában” jelölte meg, amely szintén egyfajta nyitánya volt az antiszemita agitációnak.¹²⁶ Bangha Béla a keresztény sajtó népszerűsítésére tartott előadásain pedig folyamatosan emlegette, hogy a zsidók a felelősök a háborúért, ami bizonyosan fontos szerepet játszott abban, hogy Prohászka

¹²¹ A folyamat bemutatására, Prohászka tevékenységére és vezető szerepére részletesen: BIHARI 2008, 230, 234–238. Vö. HANEBRINK 2006, 56–57. Prohászka meghatározó szerepére az első világháború végi antiszemitizmusban: BIHARI 2019, 19.

¹²² GÁRDONYI 2005, 195; részletes feldolgozása: PAKSY 2013.

¹²³ BIHARI 2008, 213.

¹²⁴ KÖVÉR 2006, 127–128.

¹²⁵ GERGELY 1977, 70–74, 88.

¹²⁶ Ld. pl. HUSZÁR Károly: A háború élvezői – és a háború kárvallottjai. *Népújság*, 1918. május 12. 1–2; GALÁNTAI 2001, 334.

1918 tavaszán – miután hosszú évekig kevésbé foglalkozott a zsidókérdéssel – alapvetésnek szánt cikkben foglalkozzon a hazafiatlannak minősített zsidó, illetve a hazafiasnak tartott keresztény fiatalok magatartásának szembeállítással, a következmények végiggondolásával, és ebből politikai program kovácsolásával.¹²⁷

Prohászka nagy visszhangot kiváltó cikke 1918 májusában jelent meg.¹²⁸ Ebben a „katolikus ifjúságért” való aggodalmát arra a népszerű antiszemita tézisre építette, miszerint a háborús frontokon sokkal több keresztény fiatal szolgált, illetve halt hősi halált, miközben a zsidóság kivonta magát a honvédelem feladata alól, sőt a frontszolgálatot teljesítő keresztények helyét az egyetemek padjaiban zsidók foglalták el. Prohászka cikke jelentős sajtóvitát váltott ki, nem túlzás azt állítani, hogy „robbanást idézett elő, és már leplezetlen formában, a vádakát nyíltan hangoztatva indította el az antiszemita hullámot”.¹²⁹ A cikket a baloldali és liberális lapok (*Népszava*, *Világ*, *Pesti Napló*) megütközéssel utasították vissza, az antiszemita agitációt általában káros dolognak tartották, és csodálkozásuknak adtak hangot, hogy pont a korábban modernistaként ismert Prohászkatól származnak, és olykor igen hevesen fogalmaztak. (A *Népszava* például „mocsos szájúnak” minősítette Prohászkaét.) A baloldali és liberális lapok mellett az izraelita felekezeti sajtó reagált élesen, s miközben azt próbálták bizonygatni, hogy a Prohászka által

¹²⁷ BALÁZS 2017/b, 153–154. Prohászka és Bangha közeledése 1916-tól vált jelentősebbé. PAKSY 2013, 294.

¹²⁸ PROHÁSZKA Ottokár: *Pro iuventute catholica. Alkotmány*, 1918. május 26. 1–2. (= POÖM XXII, 184–186.) A zsidóellenessége miatt a figyelem középpontjába került írásának motivációját, vagy inkább apropóját amúgy a katolikus ifjúság szervezkedése, különösen a Szent Imre Kör aktivizálódása adta, Prohászka is támogatta ugyanis a fiatalok anyagi megsegítésének ösztönzését. A püspök maga is köszöntötte a kezdeményezést, de már ekkor is a kereszténységgel szemben álló szellemi és politikai erők elleni küzdelem fontosságára figyelmeztetett, pl.: „A hitnek s hitetlenségnek, a hazafiságnak s a nemzetköziségnek harca kiterjedt most már az élet egész vonalára, s folyik minden fegyvernemmel.” Arról is beszélt, hogy a szabadkőművesség minden követ megmozgatott, hogy kihasználja a fiatalok anyagi kiszolgáltatottságát, ezért felszólította a keresztényeket, hogy hozzanak pénzügyi áldozatot a fiatalokért és a keresztény sajtóért, „a betűk ólomkatonáiért”. A katolikus ifjúságért. *Alkotmány*, 1918. május 23. 6. Prohászka maga jó példával járt elől, 1000 koronás adománya feltűnően több volt, mint a többség 2–300 koronás adományai: *Alkotmány*, 1918. május 24. 9. Ld. erről: PAKSY 2013, 295; CSÍKY 2018, 53–54. (A Szent Imre Kör célkitűzéseit is Prohászka dolgozta ki, még 1906-ban. CSÍKY 2018, 63–65.)

¹²⁹ PAKSY 2013, 288. Ld. még: BIHARI 2008, 152; REICHMANN 2015, 101–106.

a frontokról „lógó” zsidókról hozott statisztikai hamisítványok, tendenciózan beállított koholmányok,¹³⁰ gyakran tértek ki Prohászka antiszemitizmust tematizáló, mozgósító, a folyamatban meghatározó szerepvállalásának elítélésére.¹³¹ A szerveződő radikális keresztény jobboldal lapjai ugyanakkor cikkek sorozatában ünnepelték a püspök „szókimondását”, a zsidóellenes agitáció megfogalmazását.¹³²

¹³⁰ MAGYAR Lajos: Az ezredes úr hazudott. *Egyenlőség*, 1918. június 8. 1–2. (Prohászka az új vérvádat tette magáévá és „beállt vérvád-mesternek” – írta.); ill. *Egyenlőség*, 1918. július 13. 2; 1918. július 27. 4–5. stb.

¹³¹ MEZEY Sándor: Levél Prohászka Ottokárnak. *Egyenlőség*, 1918. június 1. 1–3. („Eminenciád elhagyta püspöki, apostoli és fejedelmi székét és leült az antiszemita tömegének porába.” „Prohászka Ottokár az antiszemita izgatók táborában: olyan látvány lenne, amelytől csalódva és szégyenkezve kellene elfordulnia mindenkinek, aki még tudott hinni néhány ember kiválasztott voltában.”); Glosszák a hétről. *Egyenlőség*, 1918. június 15. 7. (Válasz Turi Béla *Alkotmány*ban írt Prohászka melletti kiállítására, ld. következő jegyz.); MAGYAR Lajos: Nihil obstat. *Egyenlőség*, 1918. június 22. 1–2. (A jezsuita Martinovich Sándor *A zsidókérdés* c. röpirata ekkor jelent meg, de már alapvetésként építette bele Prohászka május 26-i cikkét, Magyar Lajos válaszában jellemzően így fogalmazott: „Azokat a húrokat, amelyeket ő ökölrel csapkod, Prohászka püspök lágy, fehér keze pendítette meg, és ha egy olyan püspök, mint Prohászka, kapható arra, hogy hazug statisztikáival lépjen a nyilvánosság elé, akkor nem csodálkozom, ha az ilyen Martinovich-féle szerzetesek ilyen kedves röpiratokat hazudnak össze a zsidókról, zsidóságról.”)

¹³² A Prohászka cikkét megjelentető *Alkotmány* folyamatosan közölte a Prohászka melletti kiállításokat és cikkeket, pl.: KOUDELA Géza: Pro juventute catholica! *Alkotmány*, 1918. május 30. 7.; TURI Béla: Hogy fizet a zsidó? Prohászka püspök megtámadtatása. *Alkotmány*, 1918. június 4. 1. (Úgy fogalmazott, hogy a zsidók erkölcstelenségükről adtak bizonyosságot, amikor „belemartak a nemzet egyik legnagyobb, de mindenesetre legideálisabb fiába”, „nem azért zsidó a zsidó, hogy ne üzletet szimatoljon ott is, ahol magasabb s erkölcsi értékekről van szó” stb.); TURI Béla: Újabb zsidó támadás. *Alkotmány*, 1918. június 8. 2–3.; TURI Béla: A felvetett zsidókérdés. *Alkotmány*, 1918. június 22. 1. stb. De a többi jobboldali lapban is heves indulatokkal álltak a püspök mellé. Ld. pl.: Okvetetlenkedés. *Esztergom*, 1918. június 16. 1–2. (Azt írta, Prohászka cikkére „felszisszent a zsidó sajtó, mint akinek a tyúkszemére hágtak”; „Ahe-lyett, hogy meglapulnának a zsidó fajiség szóvivői, természetüknek megfelelő műfelháborodással zajongnak.” A zsidóságot csak úgy minősítették, mint az „áruuzsora vérszopó ördöge” stb.); A legnagyobb kérdés. *Népújság*, 1918. június 16. 1. („A nagyhirű és messzire előrelátó főpap [...] a nemzetnek kíméletlenül feltárta a jövőnd szomorú kilátásait [...] A zsidóság olyan hirtelenül vagyonosodik a világháborúban és gyermekeit olyan tömegekben zúdítja a felső iskolákba, hogy maholnap arra ébredünk, hogy a magyar intelligencia tervszerűen kicserélődik. [...] Az egyetemen abszolút többségben vannak a zsidó fiúk és leányok. Mi lesz a hazából, ha ebből a sok kis zsidóból, mind nagy zsidó lesz? Ezek lesznek a mi parancsoló uraink és mi az ő rabszolgáik és jobbágyaik.”); A zsidók nem férnek a bőrükbe. *Népújság*,

Maga Prohászka előbb egy sajtócikkben, majd a választójogi reform kapcsán a főrendi házban elmondott beszédében utasította vissza az antiszemitizmus vádját,¹³³ ugyanakkor határozottan fenntartotta a zsidósággal kapcsolatos állításait. Megerősítette a katonai szolgálatot tudatosan kijátszó zsidósággal, a „térfoglalással” kapcsolatos téziseit, a sajtótámadások nyomán hangja is határozottabbá, erőteljesebbé vált, a zsidóság megkülönböztetésével kapcsolatos meggyőződése erősödött. (Utóbbi értelemszerűen rohamosan növelte a jobboldali körökben tapasztalt népszerűségét, a „keresztény” sajtóban való ünneplését.) Az antiszemitizmus vádját Prohászka egyrészt azzal utasította vissza, hogy elismerte egyes zsidók pozitív tulajdonságait, másrészt megfogalmazta a jó zsidó – rossz zsidó közötti különbségtételt. E két elem később is többször felbukkan az antiszemita címkétől való elhatárolódások során. Ugyanakkor ezekben az 1918. nyári megnyilatkozásaiban Prohászka nem hagyott kétséget afelől, hogy csak a dehonesztáló minősítés ellen tiltakozott, valójában továbbra is a zsidóság kollektív megkülönböztetésére és velük szemben a keresztény magyar társadalom mozgósítására helyezte a hangsúlyt. A jobboldali közvélemény számára például az antiszemitizmus deklaratív tagadásánál sokkal vonzóbbak voltak az olyan egyidejű kijelentések, mint például: „Nem akarom az én magyar népemet feláldozni más hatalmas fajtanak és annak erőszakban, vagy pedig intelligenciában

1918. június 23. 1. Ld. még: Felhőrdülés. *Élet*, 1918. június 23. 577; Ein Weckruf des Bischofs Prohászka. *Neue Post*, 1918. május 28. 1. (OROSZ 2018, 167.) Az antiszemita agitációt elítélő Baltazár Dezső református püspök jobboldali megítélésére példa: Zsidó-protestáns szövetekezés. *Alkotmány*, 1918. június 29. 12. Az egyre hevesebb vitában Rákosi Jenő próbált középútas véleményt megfogalmazni, amikor úgy vélekedett, hogy mind Prohászka, mind Baltazár (illetve az utóbbit támogató izraelita sajtó) szűklátókörű és veszélyes agitációt folytat. „Kultúra és terror”. *Budapesti Hírlap*, 1918. június 18. 1. Hasonló publicisztika, amely főleg arról szólt, hogy épp azok támadták Proházkát, akik korábban modernizmusa miatt ünnepelték: Miért zúg a tömeg? *Budapesti Hírlap*, 1918. július 2. 6. A pro és kontra sajtóvitáról részletebben: PAKSY 2013, 289–291. A kor kedvelt élc lapja többször is foglalkozott Prohászka antiszemita fordulatával és cikkeivel, ld. erről: MÓZESSY 2012, 70–73, 94–98.

¹³³ PROHÁSZKA Ottokár: Pro re christiana. *Alkotmány*, 1918. június 30. 1. (= POÖM XXII, 186–188.); A *Szív*, 1918. július 13. 2. A főrendi házban július 31-én elhangzott beszédére ld. 91. sz. jegyz.

túltengő erejének.” Vagy: „Vigyáznunk kell nekünk, nehogy az antiszemizmus vádjától félve behunyjuk szemünket nemzeti veszedelmek előtt.”¹³⁴

Az éles hangú sajtóvita mellett fontos, hogy Prohászka zsidóellenes programhirdetése jelentős mértékben mozgósító hatásának bizonyult. „Mozduljon meg az egész ország Prohászkaért és Prohászkaiban a keresztény Magyarországért!” – adta ki felhívását *A Szív* c. katolikus folyóirat, arra kérve a „keresztény társadalmat”, hogy minden módon fejezze ki szimpátiáját az „igazságot kimondó”, „a zsidó förtelmességekkel” harcba szálló püspök iránt.¹³⁵ A Prohászka-tól elvárt vezér-szerepet így fogalmazták meg: „Mi azt kérjük Prohászka püspök úrtól, hogy vegye elő legalább egyszer Krisztus korbácsát is, mert az Ő szentséges kezében az kétszer is suhogott a zsidók hátán. A mi műveltségünk az evangéliumi műveltség, nem a zsidó.” Mind erre a felhívásra, mind a spontán szimpátia megnyilvánulásaiként a sajtó számos rendezvényről tudósított, amelyek egyrészt felmagasztalták Prohászka személyét, elvárták további közéleti-politikai útmutatását (vezető szerepét), másrészt tudatosították és elmélyítették az antiszemita politikai magatartás lényegét, egyszerűbben szólva, fokozták az „ébredésnek” tekintett zsidóellenes légkört.¹³⁶

Az egyre élesebb sajtópolémia, pro és kontra álláspontok megjelenése után¹³⁷ Vázsonyi Vilmos volt igazságügy-miniszter sokatmondó *Elég volt!* c.

¹³⁴ Prohászka parlamenti fellépését a „pozitív keresztény állampolitika” megnyilvánulásaként üdvözölte: TURI Béla: Prohászka politikája. *Alkotmány*, 1918. augusztus 1. 1. Prohászka beszédének hangsúlyairól: BIHARI 2008, 234, a nyári sajtóvitáról: BIHARI 2008, 236–239.

¹³⁵ *A Szív*, 1918. július 6. 1–2.

¹³⁶ Például: *A Szív*, 1918. július 6. 2–3. (Katolikus Népszövetség rendezvénye a VIII. kerületben); *Alkotmány*, 1918. július 2. 8., *A Szív*, 1918. július 13. 3. (tiltakozó gyűlés Sopronban); *A Szív*, 1918. július 20. 4. (szlovák katolikusok kiállása); *Budapesti Hírlap*, 1918. július 23. 9. (budapesti keresztényszocialista gyűlés); *Alkotmány*, 1918. július 24. 8. (Nyitra); *A Szív*, 1918. július 27. 4. (tiltakozások Háromszéken, Kispesten, Izsákon); *Alkotmány*, 1918. július 27. 8. (keresztényszocialista gyűlés); *Alkotmány*, 1918. augusztus 7. (Sárvár); *A Szív*, 1918. augusztus 17. 5. (Kőbánya); *A Szív*, 1918. szeptember 7. 5. (Csákvár) Stb. Prohászka-hoz továbbá rengeteg szimpátia-levél, kiállása, „megtámadása” miatti bátorítás érkezett magánszemélyektől, de jellemzően keresztény társadalmi egyesületektől (Mária kongregációk, katolikus olvasókörök, a Katolikus Népszövetség helyi szervezetei stb.), espereskerületek papságától is: SzPSzL IX.9. b.)

¹³⁷ Ld. pl. izraelita oldalról: SZABOLCSI Lajos: Prohászka. *Egyenlőség*, 1918. július 6. 1–2; MEZEI Ernő: Próféta vagy demagóg? *Egyenlőség*, 1918. július 13. 1–2; MEZEI Ernő: Legyen sötétség!

cikkében utasította vissza a Prohászkától származó, illetve az ő útmutatását követően növekedő zsidóellenes hisztériát.¹³⁸ A növekvő kritikák, illetve bátorító támogatások együttes hatására a püspök a korábbiaknál is jelentősebb hatású cikkben foglalta össze a zsidósággal kapcsolatos gondolatait.¹³⁹ Ez azért különösen érdekes, mert Prohászka itt használta – tudomásom szerint – először nyilvánosan a „hungarizmus” kifejezést. Prohászka keményen utasította vissza, hogy bárki is gerjesztené a zsidóellenességet, a terjedő antiszemitizmust a magyar nép természetes reakciójaként írta le (vagyis lényegében a zsidókat tette érte felelőssé). A püspök három pontban jelölte meg, miért merülhetett fel vele és követőivel kapcsolatosan az antiszemitizmus vádja: meg akarták akadályozni „a keresztény társadalom letörését”, „Magyarország elzsidósodását”, továbbá meg akarták nyerni „a jóakarátú s nemzeti érzésű zsidóságot a nemzeti, keresztény társadalommal való összeforrásra”.¹⁴⁰ A zsidóság egyértelműen veszélyt jelent a magyarságra – állapította meg Prohászka, így az ő programja nem más, mint a nagy veszedelemmel („végpusztulással”) fenyegetett „öntudatos faj” reakciója. Részletelesen foglalkozott a Magyarországot fokozatosan „Zsidóországgá” változtató, a keresztény középosztály kiszorulását alátámasztó statisztikai adatok idézésével (például a felsőoktatás, illetve bizonyos foglalkozási ágak vonatkozásában), melyek nyomán arra látott lehetőséget, hogy a lakosság 5%-a (vagyis a

Egyenlőség, 1918. augusztus 3. 1–2. Keresztény politikai oldalról: ANDOR József: Prohászka. *Élet*, 1918. július 7. 601; MAROSI Arnold: A háború és fajunk biztosítása. *Élet*, 1918. július 21. 658–659; TURI Béla: Keresztény politikára van szükség! *Alkotmány*, 1918. július 24. 1; ANDOR József: Antiszemitizmus. *Élet*, 1918. augusztus 4. 697; *Dunántúli Hírlap*, 1918. augusztus 23. 1–2.; A második lépés. *Esztergom*, 1918. augusztus 25. 1. stb. Bangha Béla lapjainak Prohászka melletti kiállásáról, az ellene folyó „zsidó hajsza” elítéléséről: PAKSY 2013, 294–295.

¹³⁸ *Egyenlőség*, 1918. szeptember 5. 1–2.

¹³⁹ PROHÁSZKA Ottokár: Elég volt-e? *Alkotmány*, 1918. szeptember 11. 1–2. (= POÖM XXII, 189–194.); *Fejérmegyei Napló*, 1918. szeptember 15. 1–2.; *A Cél*, 1918. október. 624–628. (*A Cél* szerkesztőségi jegyzetben köszöntötte Prohászkát, aki „úgy a háború előtt, mint a háború tartama alatt a magyar állameszme, a magyar faj, kultúra és keresztény erkölcsi világrend érdekében kifejtett rendkívüli és nagy hatású munkásságáért.”) Prohászka cikkének fogadtatására például: Van-e nap az égen? Prohászka püspök, bizonyos zsidók és Vázsonyi. *A Szív*, 1918. szeptember 21. 1; *Esztergom*, 1918. szeptember 22. 1.; A keresztény magyarság és a zsidóság. *Népűjság*, 1918. szeptember 22. 1–2; ALTENBURGER Gyula: Elég volt! *A Cél*, 1918. október. 577–582.

¹⁴⁰ GYURGYÁK 2007, 151.

zsidóság) „ellepje a magyar nemzet testét, hogy lefoglalja a hatalmat, hogy az alkossa az intelligenciát, az vegye kézbe a kormányt”. Prohászka visszatartotta, hogy ezek a zsidóellenes nézetei antiszemitizmusnak volnának nevezhetők. Ezt egyrészt jellemző módon személyes elemekkel próbálta elhárítani (miszerint ismerősei körében vannak zsidók, akikkel nincs semmi problémája¹⁴¹), továbbá így fogalmazott: „Antiszemitizmus-e, hogy ha azt akarjuk, hogy Magyarországon a magyar keresztény nemzet tartsa meg hegemoniáját? Ez nem antiszemitizmus, hanem ez hungarizmus, ez nem hajszá, nem felekezeti széthúzás, [...] hanem ez nemzeti önvédelem.”

Első és később részletesen kibontott hungarizmus-fogalmának megalapozásakor a püspök szavaiból az alábbiak emelhetők ki: 1. A hungarizmus alapvetően a zsidóellenességgel összefüggésben létrejött fogalom, a „zsidókérdés” annak kezdetétől központi, meghatározó eleme. 2. A fogalom alatt jelölt politikai tevékenységet válaszreakciónak tekintette a zsidóság – úgymond – szervezett magyarellenes hatalmi törekvéseire, a keresztényeket kiszorító magatartására. 3. Visszautasította az „antiszemita” minősítést. 4. A hungarizmus pozitív színben való feltüntetését azzal próbálta elérni, hogy elsősorban „nemzeti önvédelemként”, „szociális ellenerőként”¹⁴² határozta meg. (Kiegészítve azt új társadalomszervezési elképzelésekkel.) Ezzel kapcsolatosan szükséges leszögezni, hogy egy politikai álláspont tartalmának megítélésekor fontos, de nem elegendő az önmeghatározás. Vagyis annak, hogy Prohászka többször is kijelentette, miszerint ő nem antiszemita, lehetnek más motivációi is. Álláspontom szerint ez a deklaráció elsősorban taktikai szempontokkal magyarázható, csak azért utasította vissza a címkét, mert politikai programját nem akarta negatív hatású megnevezéssel ellátni. Ugyanez a helyzet a nagyon is pozitív kicsengésű „nemzeti önvédelem” koncepciójával. Prohászka megnyilatkozásaiból ugyanis világosan kitűnik, hogy nem védekező, hanem a zsidóság egyenjogúságával szemben megfogalma-

¹⁴¹ Ennek kapcsán érdekes, hogy korábban Prohászka valóban igyekezett egyes zsidó személyekkel való jó személyes kapcsolatát is demonstrálni (1916-ban például részt vett egy gazdag és filantróp székesfehérvári zsidó temetésén: *Egyenlőség*, 1916. október 28. 3.), 1918-tól azonban ilyen megnyilvánulásával nem találkozunk. Sőt, inkább annak vannak jelei, hogy Prohászka szemében önmagában a zsidó származás 1918 őszén már elfogadhatatlanná tette egy-egy közhivatal betöltését, ilyen ügyben még Csernoch János esztergomi érsek közbenjárását is kérte. BIHARI 2008, 222.

¹⁴² OLOSZ 2021, 78.

zott támadó pozíció felvételéről volt szó, függetlenül az öndefiníciótól. (Amit ő a zsidóság magyarsággal szembeni „támadásának” minősített, az a hazai társadalomtörténeti folyamatok tudatos összeesküvésként, szervezett akcióként való beállításának eredménye volt.) A keresztény magyarság „önvédelmének” koncepcióját továbbá az is leleplezte, hogy megnyilatkozásaiban szó sem volt a történelmi Magyarország más nemzetiségeiről vagy a magyar anyanyelvi közösség védelméről – a nemzeti veszélyt kizárólag a zsidóságban jelölte meg. (Nem mellékes továbbá, hogy a közélet befogadó közege egyértelműen zsidóellenes – antiszemita – programként kezelte Prohászka szavait.) A „hungarizmus” meghirdetésekor érdemes megjegyezni, hogy voltaképpen a magyar nacionalizmus átalakulásának, radikális megújításának kezdeményezéséről volt szó. Ennek két fontos vonatkozása szembetűnő: egyrészt a nemzeti önmeghatározás szinte teljes egészében vallási (átfogóan keresztény, vagyis nem katolikus vagy protestáns) alapra helyeződött, másrészt a magyar dominancia megőrzését nem más etnikumokkal, hanem egy „fajként” leírt felekezettel, az annak tulajdonított szellemiséggel szemben definiálta, miközben használta az etnikai diskurzus más vonatkozásokban alkalmazott elemeit. (Például a „térfoglalást”, az „összeesküvést” stb.)

Az *Elég volt-e?* cikk körül kibontakozott sajtóvitában megfogalmazódott „hungarizmus” kifejezés a jobboldalon nagyon népszerű lett. Jellemző, hogy a kifejezést értelmező egyik glossza¹⁴³ első mondata így szólt: „A magyarországi zsidók felettébb idegesek.” Majd Prohászka nyomán azt fejtegette, hogy a zsidók egységes tömbje azt hitte: büntetlenül folytathatják a 19. század második felében megkezdett, majd a háború alatt „orgiává fejlődött” nemzetellenes tevékenységüket. A „kiuzsorázott, vérző keresztény magyarság” háború utáni feladatai között első helyre a hungarizmus gyakorlati megvalósítását, vagyis a zsidóság visszaszorítását állította, és lelkesen ünnepelte Prohászka „leleplezését”, útmutatását. Prohászka hatására jellemző, hogy Vass József mennyire magáévá tette a püspök zsidóellenes útmutatásait,¹⁴⁴

¹⁴³ Hungarizmus. *Élet*, 1918. szeptember 22. 885.

¹⁴⁴ Vass József: A nagy kérdés. *Alkotmány*, 1918. szeptember 22. 1–2. Vass korábban úgy fogalmazott, hogy a „zsidó térfoglalással” szemben, a keresztény egyetemi ifjúságért vállalt küzdelemben milyen óriási hatása volt Prohászkanak, mint mondta, „megcsodálva tapasztalhattuk a »pro juventute« cikkek hullámverését és hatását”. A keresztény ifjúságért! *Fejérmeyei Napló*, 1918. szeptember 14. 1. E cikk címét később úgy is kommentálták, hogy a püspök-

sőt, protestáns oldalról az evangélikus Raffay Sándor kiállását is lelkesen üdvözlötték Prohászka hívei.¹⁴⁵ A korábbiakhoz hasonlóan érkeztek reflexiók az izraelita felekezeti sajtó részéről is.¹⁴⁶

A közvéleménybe bedobott és gyorsan népszerűvé vált „hungarizmus” jelszó tartalmát Prohászka egy, az *Alkotmány*nak adott interjúban fejtette ki részletesebben.¹⁴⁷ A riportot Anka János újságíró, szerkesztő vezette be, kifejtve, hogy lényegében két háború zajlik: a népnek nemcsak a frontokon kell helytállnia, hanem a hátszágban is, az „országfenntartó magyarságnak destruktív gazdasági hatalommal kell küzdenie”. Ez utóbbi küzdelem tétjét úgy jellemezte, hogy már az ország keresztény jellege is veszélybe került. Prohászka személyében azt a központi figurát jelölte meg, akinek a cikkei erre a veszedelemre ráirányították a figyelmet, felráztak és öntudatra ébresztettek, melyek nyomán a nép lelkében addig „öntudatlanul hullámzó” gondolatok egységes értelmezési keretbe foglalhatóká váltak. Prohászka nemcsak diagnosztizálta a nemzetre leselkedő veszélyt – fogalmazott az újságíró –, hanem jól érthető „munkaprogramot” is kínált a magyarságnak, melyet a „hungarizmus” eszmerendszerébe foglalt össze, passzív védekezés helyett az aktivitásra helyezve a hangsúlyt. Az *Elég volt-e?* cikk hatása jóval nagyobbak bizonyult egyszerű „sajtólármánál”, a hungarizmus új jelszavában a keresztény magyarság megmentésének programja vált megragadhatóvá. A hungarizmus hatását elsőként abban érzékelte, hogy felbátorította a közvéleményt, „már a katolikus táboron belül is megmozgatta a lelkeket”, főleg azokat, akik addig féltek az „antiszemizmus koholt vádjától”.

nek jól hangzó, mozgósító jelszót sikerült találnia, amely el is érte célját. A keresztény ifjúságért. *Fejérmegyei Napló*, 1918. szeptember 27. 2.

¹⁴⁵ Protestánsok a hungarizmusért. *Fejérmegyei Napló*, 1918. szeptember 26. 1. Prohászkaéhoz hasonlóan Raffay is bekerült *A Cél* folyóirat szerkesztőségébe. BIHARI 2008, 220. Vö. 82. sz. jegyz.

¹⁴⁶ Például: A Nagy Hazugság. *Egyenlőség*, 1918. szeptember 21. 2–3.

¹⁴⁷ A hungarizmus programja. Beszélgetés Prohászka püspökkel. *Alkotmány*, 1918. szeptember 24. 1. (ANKA János interjúja.) A programcikket más jobboldali sajtótermékek is átvették, pl.: *Dunántúl*, 1918. szeptember 25. 2.; *Fejérmegyei Napló*, 1918. szeptember 29. 1; *A Szív*, 1918. szeptember 28. 1. stb. A hungarista program megfogalmazását a szakirodalom kevésbé emlegette, bár nem is volt teljesen ismeretlen. Idézi (forrásmegjelölés nélkül): Turi Béla cikke (ld. fentebb 112. sz. jegyz.); PETHŐ 1929, 139; GERGELY 1987, 75.

E felvezetésből is nyilvánvaló, hogy a proházskai hungarizmus kizárólag a zsidóellenesség révén tudta a politikai közvéleményt tematizálni – jól lehet, az interjúban Proházka részletesen kifejtette, hogy ez számára nagyon fontos, de csak a kiindulópontot jelentette. A továbbfejlesztésben, gyakorlatias és komplex társadalompolitikai program kialakításában gondolkodott. A hungarizmus alapvetését ugyanakkor ő is a zsidóellenességben jelölte meg. Mint mondta, a sajtótámadások, a végtelenen elfogult zsidóktól érkező fenyegetések nem kedvetlenítették el, épp ellenkezőleg, motiválóan hatottak rá – állapította meg a püspök, majd újra leszögezte, hogy a magyar társadalom állapotának lényegét a két teljes mértékben eltérő faj, a zsidóság és a magyarság antagonisztikus küzdelmének vizionálta. („A véleményem az, hogy a zsidó, ha be nem olvad, mindig bomlasztó erejű, külön faj marad.”) A zsidókérdés megoldását kizárólag a teljes asszimilációban látta. Erőteljes alapvetését csak azzal a megjegyzéssel árnyalta, hogy elismerte a zsidók – közelebből meg nem nevezett – „értékes tulajdonságait”, viszont tovább erősítette annak hangsúlyozásával, hogy e jellemzők csak a „keresztény magyarság életérdekeivel harmóniában érvényesülhetnek”. Szavaiból egyértelmű, hogy egyedül a zsidók keresztény hitre térésével és a keresztény egyházakba (ezáltal a magyar nemzeti közösségbe) való betagozásával tartotta elképzelhetőnek a probléma megoldását.

A következő pontból kiderül, hogy a hungarizmust nem egyszerű ideológiként, hanem egyúttal jól szervezett mozgalomként is definiálta, melyben a hangsúlyt a parlamenti intézményrendszer (nyilván: politikai pártok, parlamenti többség által hozandó törvények) helyett társadalmi, valóságos népmozgalom szervezésére helyezte. („A hungarizmus alatt a keresztény magyarság védelmének, szervezésének munkáját értem. Nem gondolok semmiféle parlamenti felvonulásra, hanem kulturális és gazdasági akciót sürgetek.” A mozgalom céljainak törvényhozás útján való támogatását kívánatosnak, de nem a legfontosabbnak tekintette.) A társadalom újjászervezésének neuralgikus pontjaként emlegette a vidék magyar népének apátiából való felrázását, mozgósítását. Proházka szemében a hungarizmus társadalmi bázisát egyértelműen a falvak magyar keresztény társadalmát jelentette (nyilván szembeállítva a szociáldemokraták által szervezett ipari munkássággal, illetve az erkölcstelen városi kultúra jelenségeivel). Két társadalmi csoportot nevesített, melyek gondjait a leginkább égetőnek tartotta. Az egyik

a középosztály megerősítése, anyagi biztonságának megteremtése, a másik pedig a jövő nemzedéket alkotó keresztény magyar ifjúság pozicionálása. („Ez a kérdések kérdése. A hungarizmust itt kell kezdeni.”) Kitérőként megjegyzem, hogy ezt a két elemet az 1919 utáni politikai szerepvállalásában is mindig elsőrendű feladatok között emlegette, már csak azért is, mert mind a kettő a zsidósággal szemben fogalmazódott meg: az „elzsidósodott” középosztályba a földművelő keresztény magyarság felemelését ugyanúgy alapvető feladatnak tekintette, mint a – numerus clausus révén – a felsőoktatásban a keresztény fiatalok arányának növelését, a zsidóké csökkentését.

A népvédelemre irányuló hungarista mozgalmazervezésnek három közvetlen gyakorlati lépését fogalmazta meg: 1. „Fajegészségügy rendezése”, amely alatt nemcsak a vidék egészségügyi ellátórendszerének fejlesztését (a falvak orvosokkal való ellátását) értette, hanem az erkölcsnevelést is, tekintettel a nemi betegségek aggasztó terjedésére. 2. Erőteljes, országos propagandatevékenység, melyet akkor elsősorban a Társadalmi Múzeum¹⁴⁸ által nyújtott „eszmeellátásban”, továbbá az aktivizálódó papság „szociális missziójában” jelölt meg. 3. Birtokreform, mely Prohászka szemében a háború által nyilvánvalóan megérlelt és a jövő kulcskérdéseként aposztrofált lépés volt. („A háborút követő új korszakot ezzel vezetjük be.”) Mindehhez hozzátette, hogy a stabil mezőgazdaság jelenti a magyarság valódi erejét, a hungarizmus alapját a földbirtokviszonyok megfelelő kialakításában jelölte meg. Az interjú záró gondolata a hungarizmussal szemben felvethető vád elhárítása volt, vagyis azt hangoztatta, hogy ez az ideológia nem mások gyűlöletére, hanem a legtisztább szeretetre épül. Az újságíró is lelkendezve rögzítette konklúzióját, miszerint „a szeretet apostola hirdeti a hungarizmus igéit”.

A fogalom fogadtatására és értelmezésére jó példa az a vezércikk, amely Győr megye hivatalos – Prohászka a sajtótámadásokkal szemben messze-

¹⁴⁸ A Társadalmi (1919-től: Népegészségügyi) Múzeumot 1901-ben a kereskedelemügyi miniszter alapította azzal a céllal, hogy az egészséges életmóddal, higiéniaiával, baleset- és betegségmegelőzéssel, gyermekvédelemmel, alkoholizmussal stb. kapcsolatos információkat közérthető formában a nép minél szélesebb tömegeihez eljuttassa. A jórészt ingyenesen látogatható tárlatokon gyakorlatias bemutatók, előadások, filmvetítések követték egymást. (A múzeum a második világháborúban megsemmisült.) Ld. erről: BÓDY 2010, 30; ÓZE 2020. (Prohászka 1911-ben a szociális gondoskodás fontosságáról cikket is írt a *Társadalmi Múzeum Értesítőjébe*, ld. uo. 60–61.)

menő támogatásáról biztosító – határozatát kommentálta.¹⁴⁹ Elsősorban a „néma közvélemény hangos közvéleménnyé” alakulását, a püspök kezdeményező, iránymutató szerepét méltatta. („A Prohászka által felröppentett hungarizmus csodálatraméltó gyorsasággal ejtette meg a lelkiismereteket.” „A magyar közvélemény ezer háborús gondja és aggodalma közepett felocsúdva a magyar nyelvű sajtó okozta kábulatból magára eszmélt, s a Prohászka hungarizmusában végre talán egyetlen frontra tudja kényszeríteni azokat, akik ma még történetileg tudnak gondolkodni.”) Gyorsan hozzá is tette, hogy a hungarizmust új szemléletű politikai mozgalomként értelmezi, mely „nem akarja egyetlen rozsdás fegyverét sem használni a régi romantikus antiszemitizmusnak”, a „zsidó szellem” visszaszorítását, a teljes asszimilációt szorgalmazta.¹⁵⁰ Az ügy kapcsán érdemes arra is felhívni a figyelmet, hogy nem pusztán magánszemélyek, vagy társadalmi és politikai csoportosulások, hanem Győr kapcsán egy törvényhatóság foglalta hivatalos állásfoglalásba Prohászka zsidóellenes nézetei melletti kiállását, jelezve, hogy az „antikapitalista köntösbe csomagolt antiszemitizmus egyre virulensebbé vált. Már nem elégedtek meg a gazdasági és társadalmi visszasságokat zsidó jelenségnek titulálni, hanem a zsidók közötti differenciálással elfogadható és üldözendő csoportot hoztak létre.”¹⁵¹ A válaszcikkek is a korábbi reflexiókat ismételték, például arról, hogy Prohászka hungarizmusának megfogalmazásakor lényegében kizárta, hogy a zsidók egyben jó magyarok is legyenek: „A zsidó küzdhet és áldozhat hazájáért, győzelmes munkát teljesíthet a nemzeti életnek és a közjónak minden területén, az ő vizionárius szemében mindig idegen marad, ameddig belépőjegyet a nemzeti egységhez az egyedül üdvözi-

¹⁴⁹ *Fejérmegyei Napló*, 1918. szeptember 24. 1; *Fejérmegyei Napló*, 1918. szeptember 25. 1; *Alkotmány*, 1918. szeptember 26. 1–2; *A Cél*, 1918. október. 630–632. A Győr városi és megyei Keresztény Szociális Néppárt külön is kifejezte Prohászka, „mint a keresztény szervezkedés bátor harcosa” eszméihez való ragaszkodását. *Fejérmegyei Napló*, 1918. szeptember 10. 1.

¹⁵⁰ A győri kiállítás külön sajtóvitát is kavart. Az *Egyenlőség* véleménycikke „vérengző püspöknek” nevezte Prohászka, aki a szerző szerint nem a magyarság valódi érdekeiért, hanem éppen azok ellen fejt ki közéleti tevékenységét. Stílusban egyik válaszcikk sem maradt adós, aki azért üdvözölte a püspököt, mert rávilágított, hogy „a zsidóság nem asszimilálódik a keresztény magyarsághoz, mert hiszen csak a magyar nyelvet veszi fel”, és még azt a hírt is fontosnak tartotta cáfolni, hogy Prohászkanak zsidó orvosa lett volna. BALLAGI Ernő: *A méreg. Egyenlőség*, 1918. szeptember 28. 6–7; HAJÓS [József]: „A méreg”. *Fejérmegyei Napló*, 1918. október 2. 1.

¹⁵¹ OLOSZ 2021, 79–81.

tő anyaszentegyház keresztvizével meg nem váltja. [...] Prohászka a sovniszta magyar, a nemzeti egység megfogalmazásában abszolúte nem ismeri a modern állampolgárság fogalmát, amelynek első kelléke, hogy a felekezeti különbségeket számba nem veszi.”¹⁵²

Prohászka 1918 októberében a jobboldali körökben talán a legnépszerűbb közéleti személyiség lett, amelynek kihangsúlyozására jó alkalmat adott, hogy a püspök épp ekkor töltötte be 60. életévét. A születésnapját ünneplő laudációk között jellemzőek a későbbi keresztény-nemzeti Magyarország másik kiemelkedő teoretikusának, a jezsuita „sajtóapostol” Bangha Bélának a szavai, aki a metafizikai magasságokba emelkedő Prohászka-pályafutás aktuális szakaszáról úgy vélekedett, hogy a főpap visszatért a leginkább aktuális társadalmi és politikai problémák megoldásához: „megsanyargatott, kiuzsorázott, félrevezetett nemzetének kesergése visszavonta őt a felhőkből [...] a keresztény magyarság élére. Mert ő a mi vezérünk. Ő hirdeti a létharcot, annak a hungarizmusnak és krisztianizmusnak nevében, amelyet ellenfeleink számításból antiszemitizmusnak szeretnének lefokozni.”¹⁵³

A későbbi közszereplések szempontjából fontos, hogy a magyar közéletben az antiszemitizmus nem 1919 augusztusa után váratlanul lett az egyik legfontosabb kérdéssé, hanem már az első világháború időszakában meghatározó volt az a vélemény, hogy a frontokon zajló küzdelem mellett a keresztény magyarságnak a hátszágban is élet-halál harcot kell folytatnia a kiszorítására törvő zsidósággal szemben.¹⁵⁴ A fajvédelem antiszemita tézisei már 1919 előtt is meghatározóak voltak a hazai közbeszédben, felerősödésük 1918 szeptember-októberében elválaszthatatlan attól, hogy Prohászka, vagyis „egy, a korabeli társadalomban komoly hírnévnek és köztiszteletnek örvendő személy tűzte zászlajára és vállalta képviselőjét, sőt kidolgozta annak részletes ideológiáját”, az eredetileg katolikus értelmiségiek által képviselt nézeteket nemzeti programmá, a közvélemény meghatározó felfogásává tudta fokozni. Így nem igaz, hogy a Horthy-korszak létrejöttét átszövő anti-

¹⁵² MEZEI Ernő: Hungarizmus? Megjegyzések az új magyar inkvizíciós hadjáratához. *Egyenlőség*, 1918. október 5. 1–2.

¹⁵³ *Magyar Nő*, 1918. október 12. (Prohászka-különszám) 1. Vö. pl. még: Hungarizmus. *Élet*, 1918. október 27. 1013.

¹⁵⁴ REICHMANN 2015, 95–101.

szemitizmus a háborús vereség, a trianoni országvesztés és a kommunista diktatúra sokkhatásaira adott pánikreakció volt csupán – a zsidóságot bűnbakká és ellenséggé minősítő attitűd 1918 elejétől meghatározó jelentőségű,¹⁵⁵ 1919 őszén „csak” újra fellángolt a köztársaság és a diktatúra idején háttérbe szorult ideológia. Szabó Miklós történész találóan „preventív ellenforradalomnak” nevezte az első világháborúnak azt az utolsó időszakát, amelyben a radikális jobboldal szerveződött,¹⁵⁶ s amelyben Prohászka Ottokár közszerepléseinek kulcsszerepe volt. A hungarizmust illetően pedig egy másik történész pontos definíciója szerint az nem volt más, mint „az új jobboldal ultranacionalista és fasisztoid programja »a magyar faj szükséges védelmére«”.¹⁵⁷

Adalékok további közszerepléseihez 1918. október 31. előtt

Ha Prohászka 1918 októbere előtti közszerepléseiből szemezgetünk, kultúrához való viszonya szempontjából érdemes felidézni, hogy 1916 elején ő is bekapcsolódott a Babits Mihály ellen irányuló támadás-sorozatba. (*A Játsszot-tam a kezével* c. vers, annak is különösen a vége váltott ki felháborodást: „szívesen halnék azután / nagyobb örömmel ontanám / kis ujjáért a csobogó vért, / mint száz királyért, lobogóért!”) A Babitsot hazafiatlansággal, érzéketlenséggel vádoló sorozatos támadások miatt a költőnek tanári állásából is távoznia kellett,¹⁵⁸ s az ügyben Prohászka is – finoman szólva – határozott véleményt alakított ki a Pázmány Egyesület 1916. januári közgyűlésén.¹⁵⁹ Az egyesület elnöki tisztségét betöltő püspök a Babits-vers ügyét tágabb kontextusba helyezte, amikor arról beszélt, hogy a háborúban álló ország viszonyai között olyan emberekre van szükség, „akik a zászlóban a nemzetnek és az emberiségnek valamiféle eszményi szimbólumát látják és többre becsülik azt a kis babájuk kisujjából serkedő vércseppnél”. A nemzetért és szimbólumaiért élő és lelkesedő irodalmat állította fejtegetései középpontjába, élesen

¹⁵⁵ PAKSY 2013, 296–297; SIPOS B. 2004, 199.

¹⁵⁶ SZABÓ M. 2015, 408–409; BIHARI 2008, 238.

¹⁵⁷ WASSERMANN 2014, 41.

¹⁵⁸ A botrányról ld. pl.: CSUNDERLIK 2020.

¹⁵⁹ *Alkotmány*, 1916. január 30. 1–2; *Budapesti Hírlap*, 1916. január 30. 9. A Pázmány Egyesület elnöki tisztsége rendszeresen adott lehetőséget már ekkor is arra, hogy Prohászka kifejtse a sajtóval és a kultúrával kapcsolatos álláspontját, s ennek ő is tudatában volt. Ld. pl.: Prohászka Ottokár Mihályfi Ákosnak. Székesfehérvár, 1916. június 14. – OSzKkt Levelestár.

megkülönböztetve az eszményekért élő, hazafias írókat és költőket azoktól, akik „csak unatkozni és ásítózni tudnak magyar földön, s kik [...] elmennek Párizsba, a Szajna partjára”. (Utóbbi célzás nyilván a püspök által élesen elítélt Ady Endrére vonatkozhatott.) Mély megvetéssel beszélt azokról, akik a magyar népdalokban, Petőfiben és Aranyban megmutatkozó „magyar géniusz” helyett a francia irodalmat (Baudelaire-t, Verlaine-t) olvasták, szerinte ez a magatartás „nem meglátás, hanem elvakulás s ugyancsak nem megértés, hanem félreértés és bolondgomba”. A költőktől és íróktól az adott korban nemzeti és keresztény érzéseket várt el, és szomorúan konstataulta, hogy vannak „meghódolt”, „dekadens” irodalmárok, bár úgy vélte, a hazafias és keresztény irodalomnak azért még erősek a pozíciói a nyugati divatokkal szemben. Ady és Babits költészetét az „eszménytagadó, blazírt” áramlathoz sorolta, melyet múlandónak ítélt a „valódi” magyar kultúrához képest, utóbbiban látott ugyanis csak olyan természetes életerőt, „mellyel ki tud gyújtani új eszményeket, elő tud csalni új értékeket, mely kinyilatkoztatja magát a nemzeti lélek sajátosságaiban”, a magyar és keresztény elkötelezettség elmélyítésében. A kultúra jövője és megújulása Prohászka szerint csak ilyen alapon történhet meg, és kifejezte vágyát, hogy a technikai és társadalmi modernizáció újdonságainak, az új (például nagyvárosi) életformának is a régi tradíciók megőrzésén kell alapulnia. Prohászkanak a modern nyugati kultúrával, szépirodalommal való ilyen határozott szembefordulását, a Babits elleni támadás színvonalát egyes kommentárok egyszerűen méltatlannak ítélték.¹⁶⁰

A kultúra társadalmi és közéleti szerepéről formált véleményt később a *Magyar Színpad* c. lapnak adott nyilatkozatában.¹⁶¹ Az irodalom és a sajtó mellett később is élénken érdeklődött a társadalmi ízlés befolyásolásában kiemelkedő szereppel bíró színház iránt. Úgy vélte, a színházi előadásokat is két részre lehetett bontani, egyik csoport „a szenzációt, a reklámot, az üzletet hajszolja”, míg velük szemben „van több olyan írónk is, akinek magasabb és szebb a célja, sőt igazi művészet célja, amely felfelé tör”. Leszögezte, hogy ezen a problémán a közönség „nevelésével” lehet igazán segíteni, és sajnálatos állapította meg, hogy „a közönség ízlése kényszeríti a színházakat és az írókat”, hogy a nekik tetsző stílusú és tartalmú darabokat állítsák színpadra.

¹⁶⁰ Ld. pl.: IGNOTUS: A Nyugat körül. *Nyugat*, 1916. 4. sz. 246–248.

¹⁶¹ *Az Est*, 1917. november 9. 3.

A dilemmából kivezető utat abban jelölte meg, hogy ha a társadalom jelentős része példamutatón, jobban és kultúrára igényesebben él, akkor a szélesebb közönségnek is más, magasabb minőségű elvárásai lesznek a színházakkal kapcsolatosan. („Mert nincs író, aki a közönség ellenére erkölcsstent és csúfat írjon, ha tudni fogja, hogy ez nem kell senkinek.”)

A kultúrához való viszonyának fontos adaléka lehet, hogy amikor egy kiadvány a kor magyar közszereplőit kedvenc olvasmányaikról kérdezte, Prohászka főleg a katolikus teológia alpműveit sorolta fel (Loyolai Szent Ignác, Kempis Tamás, Rodriguez Alfonz, Ludovicus de Ponte, Aquinói Szent Tamás, Pázmány Péter), a Bibliából csak az Újszövetséget említette, továbbá Paul Sabatter Assisi Szent Ferenc életrajzát, a magyar szépirodalomból név szerint Vörösmartyt, Petőfit és Aranyt, a világirodalomból Goethét, Shakespeare-t és a 19. századi útirajzairól, valamint egyház- és vallásvédő apológiáiról elhíresült Alban Stolz-ot.¹⁶² A filozófiából, mint rá átmenetileg nagy hatást gyakorló, de „ellentmondást ébresztő” Schopenhauer és Nietzsche nevét említette, a természettudományok közül pedig Hans Hörbiger osztrák mérnök és feltaláló – áltudományos megközelítésű, de még a két világháború között is rendkívül népszerű – „világjég”-elméletét,¹⁶³ valamint a fajelméleti alapvetése miatt különösen nagy hatású Houston Stewart Chamberlain *Die Grundlagen des neunzehnten Jahrhunderts* c. munkáját. (Chamberlain az első között helyezte faji alapra az emberiség művelődés- és kultúrtörténetét, Prohászka alighanem azt lehetett hatással, hogy a szerző szerint „a zsidóság egyrészt faj, nem csak vallás, másrészt mint faj idegen az európai történelemben, s jelenléte gazdasági, társadalmi és kulturális veszélyt jelent az európai civilizáció számára”.¹⁶⁴)

A kultúra mellett – a korábbiakra és a későbbiekre egyaránt jellemző aktivitással – fordult a sajtóügy felé is. Számos beszédében pártolta a keresztény sajtót, és igyekezett mozgósítani a társadalom véleményének befolyásolásában kulcsszerepet játszó lapok, illetve a szervezett sajtómozgalom érdek-

¹⁶² KÓHALMI 1918, 66.

¹⁶³ Prohászka későbbi közszereplései során a teológiai és filozófiai irodalomra gyakran hivatkozott, de a természettudományos olvasmányai is szolgálták mondanivalója illusztrációját olykor, ld. pl. POÖM XXII, 326–327; VPOK 188, 250, 294, 352; a „barátjának” nevezett Hörbigerrel később: PROHÁSZKA-NAPLÓ 2013 (1920. május 14.); korábbi személyes találkozásukról: HORVÁTH K. 2009, 105, 127.

¹⁶⁴ GYURGYÁK 2012, 25.

ében. Ellátta például a Katolikus Sajtóegyesület elnöki teendőit,¹⁶⁵ és bekapcsolódott Bangha Béla szervező munkájába, a Központi Sajtóvállalat (KSV) létrehozásába is. Bangha 1917-ben alapította meg a részvénytársaságot, és Prohászka is elkötelezetten támogatta egy olyan sajtóvállalat létrehozását, mely a helyi lapoktól az országos sajtóig a jobboldali, nacionalista és keresztény médiával próbálja ellensúlyozni a liberális, illetve baloldali sajtó olvasottságát és népszerűségét.¹⁶⁶ Bangha a sajtópalettát már 1917-ben „zsidóságuk” szerint osztotta két szemben álló táborra,¹⁶⁷ és Prohászka is osztotta ezt a harcias nézőpontot. A sajtó szerepével és várható küldetésével foglalkozó közszereplései közül érdemes például felidézni egy írását, amely közvetlenül a KSV 1918. június 12-i alakuló közgyűlése után keletkezett.¹⁶⁸ Prohászka mindenekelőtt örömet fejezte ki, hogy a KSV Rt. részvényjegyzése fél év után a 9 millió koronát is meghaladta, s a sikert úgy interpretálta, hogy „végigsöpör a hazugság s vakmerőség piszkos rakpartjain, végig a szellemtelenség s erkölcstelenség lapályain, hol idegen faji érdek s pénz hatalom garázdálkodik s sajtót tart fönn”. Egyre nagyobb nak nevezte a veszélyt, amit „idegen szellemű művészek s a szeméremből kivetkőzött irodalom” terjedése és pusztítása jelentett a szemében, saját sajtóvállalatuk küldetését a magyar társadalom megtisztításában jelölte meg. Úgy vélte továbbá (ennek máskor is hangot adott), hogy fel kell „szabadítani” azokat az írókat, akik csak egzisztenciális okokból álltak a „dekadens sajtó” szolgálatába, sorsukat úgy jellemezte, hogy „ez az írói függés a rabszolgaság legszomorúbb neme”. A valóban szabad, anyagi érdekektől mentes újságírás Prohászka szerint csak az ő keresztény sajtóvállalatuk lapjaiban nyilvánulhat meg, de a céljuk eléréséhez a továbbiakban is sok pénzre van szükségük. 1918 nyarán a püspök rendkívül lelkes és optimista volt, hogy a közeljövőben elérhetik kívánatos céljaikat, majd így hirdetett programot: „Hozzuk tető alá a művet, mely a kereszténységnek s a magyarságnak a hitetlenséggel s idegenfajtasággal szemben háza s bástyája leszen.”

¹⁶⁵ Ld. erről pl.: *Budapesti Hírlap*, 1918. március 19. 7.

¹⁶⁶ GERGELY 2010, 21; KLESTENITZ 2018, 272.

¹⁶⁷ SIPOS B. 2004, 198–199.

¹⁶⁸ PROHÁSZKA Ottokár: A kereszténységért s a magyarságért. *A Központi Sajtóvállalat Részvénytársaság Értesítője*, 1918. július. 1.

A sajtó iránti elkötelezett érdeklődésének, egyben a modern technikai eszközök felismerésének jele volt, hogy Prohászka már 1916-ban határozottan támogatta egy – a hozzá közel álló *Zászlónk* c. lap szerkesztőségéből elindult – keresztény mozivállalat létrehozását is,¹⁶⁹ a püspök éles szemmel vette észre, hogy a nyomtatott sajtó mellett a mozgókép lesz a jövő közéletének is fontos hírközlője, illetve propagandaeszköze.

Az őszirózsás forradalom előtti időszakban jellemzőek voltak – és 1919 után megint azok lesznek – Prohászka vidéki (úgy értem, Budapesten és Székesfehérváron kívüli) előadásai, vagyis már ekkor is fontosnak tartotta, hogy közszerepléseinek üzeneteit közvetlenül vigye el az ország különböző településeire. 1918 májusában például Szatmárnémetiben járt, ahol a helyi Karitászi Egyesület alakuló közgyűlésének szónokaként a háború hatásairól beszélt.¹⁷⁰ Ekkori beszédének középpontjába egyértelműen a háború utáni újjáépítést, és – a későbbiek szempontjából érdekes módon – a teljes nemzeti összefogás szükségességét hirdette: „Most van itt az ideje, mikor humanizmusnak, szocializmusnak, filantrópiának, kultúrának, s főleg a mélységes krisztusi hitnek össze kell fogni, hogy pokolra szállván a háború fűriája, enyhíttessenek az emberek példátlan gyötrelmei.” A keresztény kultúrát minden vonatkozásban elhatárolta a háború brutalitásától, a pénz szeretetétől és a korrupció minden formájától.

Foglalkoztatta másik, 1919 után szintén gyakran hangoztatott eszméje, a jövő nemzedékekért érzett aggodalom is. Már ekkor kiemelte, hogy az országnak sok erkölcsös, hazaszeretetre nevelt fiatalra van szüksége, olyanra, aki megtalálja az utat „az öntudatában rejlő egyéniséghez, s tegyen, alakítson magából embert”, a fiúkból így olyan férfiak lesznek, akiket az Isten kedvel – írta egy alkalommal.¹⁷¹

De ebben az 1919 előtti időszakban kijutott Prohászkanak a „vétlen közszereplések” hálátlan szerepéből is, vagyis amikor személye szándékaitól függetlenül került a közéleti érdeklődés középpontjába, s értelemszerűen lehetett pozitív vagy negatív tartalmú, amikor mások az ő különösebb konk-

¹⁶⁹ *Egyenlőség*, 1916. augusztus 5. 5; BIHARI 2008, 169.

¹⁷⁰ *Budapesti Hírlap*, 1918. május 16. 9.

¹⁷¹ PROHÁSZKA Ottokár: Útravaló. In: GONDA 1917, 5–7. (A könyvre és Prohászka fiataloknak szóló útmutatójára – egyébként egészen más körülmények között – később is felhívták az olvasók figyelmét, ld. pl. *Pesti Napló*, 1921. január 5. 6.)

rét közszereplése nélkül hozták szóba a személyét. A legkellemetlenebb ilyen ügy alighanem egy korábbi és zavaros történet sajtóban való felbukkanása lehetett számára, amikor egy, később elmeegógyintézetbe került író-állítólag szerelmes levelekkel zaklatta és intim viszonyral is megvádolta.¹⁷² A Prohászka által tagadott, különösebben nagy vihart azért nem kavart esetből nem lett jelentős botrány, nem befolyásolta a püspök közszerepléseinek megítélését, még kritikusi, ellenfelei oldaláról sem,¹⁷³ ami azért megkérdőjelezi a történet valóságtartalmát, és nehezen egyeztethető össze a legtöbb forrás tanúsága szerint a puritán, egyházának és közéleti tevékenységének élő püspök személyiségével.¹⁷⁴

Általánosságban érdemes megjegyezni, hogy Prohászka 1918 októbere előtti közéleti aktivitása egyszer sem párosult a dualista rendszer megkérdőjelezésével, háborúellenessége sosem azonosult a pacifizmussal, vagy a monarchia katonai vagy külpolitikai lépéseinek elítélésével, mégoly kritikus társadalompolitikai programjait is az adott politikai rendszer keretei között, azok elfogadásával fejtette ki. 1918 tavaszán kapta meg a főpapoknak általában járó „valóságos belső titkos tanácsos” címet.¹⁷⁵ Érdekes ezzel kapcsolatosan Prohászka saját értékítéletét is felidézni, amikor Székesfehérvár városa köszöntötte a püspököt a „v.b.t.t.” cím odaítélése alkalmából, többek között így válaszolt: „A királyi kitüntetés is csak akkor teljes értékű az én szememben, ha azt polgártársaink elismerése helyesli s öröme kíséri.”¹⁷⁶ Jellemző továbbá, hogy az elismerés kapcsán is kifejtette, hogy a továbbiakban is tetekben megmutatkozó aktivitással akar részt venni a közéletben, „főleg a vallásosság kimélyítése s az erkölcsi energiák fölébresztése által”.

¹⁷² Pl.: *Népszava*, 1918. február 16, 5–6.

¹⁷³ Az ügyről ld.: TÖTTÖSY–HORVÁTH 2021, 67–69. (Bár még 1919 végén is volt, hogy emlegettek az egyházzal és a papokkal szemben kritikus kontextusban, ld. pl.: Kassai Munkás, 1919. december 25. 1.)

¹⁷⁴ Mindenesetre Prohászka megkönnyebbülve értesült 1919-ben arról, hogy az író-újra férjhez ment, és elhagyta az országot, ezáltal megszabadult a további zaklatás lehetőségétől. PROHÁSZKA-NAPLÓ 2013 (1919. augusztus 2.) Prohászka nőikkel való kapcsolatáról elemzően: BELLÁNÉ 2006; SZABÓ F. 2007, 263–266; a témáról ld. még: VESZPRÉMY 2021, 68–69.

¹⁷⁵ MNL FML IV.401.b.) 43. dob. 68. t.; SzPSzL IX.09. b.); SZABÓ M. 2015, 302.

¹⁷⁶ VLKI IV.1402. a.) 1918. május 31. 163. sz. Egyes hozzá közel álló személyek a háborús viszonyok közötti valódi elismerésnek tekintették a cím adományozását, ld. pl.: Mátrai Rudolf Prohászka Ottokárnak. Székesfehérvár, 1918. április 9. – OSZKkt An. 4044. 2. sz.

Közszereléseik hozadékaként kérték fel bizonyos pozíciókra is, például Budapest főpolgármestere az ún. Népjóléti Központ tagjai sorába,¹⁷⁷ neve feltűnt az Országos Hadigondozó Tanács propaganda szakosztályának névsorában¹⁷⁸ stb. A katolikus szervezetek megerősítették, meg- vagy újraválasztották tisztségeiben,¹⁷⁹ ezekben aktivitása 1918 őszéig nem, hogy csökkent volna, inkább nagyon is fokozódott.

Érdemes 1918 szeptember – októberi tevékenységét kicsit közelebbről is megnézni, egyrészt már ez az időszak is a közszereplések nagy munkabírásról árulkodó sűrűségét mutatják, másrészt az őszirózsás forradalom utáni időszak közvetlen előzményeinek tekinthetők. Szeptember elején egy hétig látott el elnöki teendőket a Katolikus Népszövetség által szervezett ún. „szociális hét” programjain, az első napon jelentős megnyitó beszédet is tartott.¹⁸⁰ Beszédében nyoma sem volt optimizmusnak, sőt, a témája a „magyarság szomorú elmaradottsága”, és okainak boncolgatása volt. Utóbbiakat három csoportra osztotta: 1. A szakmai, gazdasági ismereteket szinte teljesen nélkülöző iskolarendszer, amely nem készíti fel sem az értelmiséget, sem a dolgozó embereket a kor kihívásainak megfelelő munkavégzésre. Prohászka szerint ennek oka, hogy a korábbi évtizedek oktatási reformjai során a magyarságtól idegen kultúrájú országok mintáit vették át, „importált, gyors tempóban ránk erőszakolt formák komplexuma”. Általában is úgy vélte, hogy „intézményeink, törvényeink, jogalkotásunk mind idegen mintát majmoló csinált dolog”, és sokkal inkább Magyarország sajátos viszonyaira kell mindezt alkalmazni, különösen a szakmai oktatást. 2. A háború miatt lépett fel a munkaerő szervezetlensége, és súlyosbodott a birtokrendszer aránytalansága. Őva intett attól, hogy ennek orvoslásába bevonják a bankokat, „mert ez nem egyéb, mint a nemzetközi tőke hizlalása a nép kikapcsolásával”. A termelés újraindításához a gépesítés és a terményértékesítés szövetkezeti formában való megszervezésére van szükség. 3. A nép védtelensége,

¹⁷⁷ Budapest Székesfőváros Tanácsa Prohászka Ottokárnak. Bp., 1917. április 3. – SzPSzL IX.9. b.)

¹⁷⁸ *Budapesti Hírlap*, 1918. szeptember 11. 5.

¹⁷⁹ Például a Katolikus Népszövetség alelnöki pozíciójában: *Budapesti Hírlap*, 1918. március 12. 9.

¹⁸⁰ *Alkotmány*, 1918. szeptember 3. 3–4; *Budapesti Hírlap*, 1918. szeptember 3. 7; *Fejérmegyei Napló*, 1918. szeptember 5. 1; BIHARI 2008, 238. A beszéd méltatására pl.: Az eszmék hete. *Népújás*, 1918. szeptember 15. 1.

aminek okát abban jelölte meg, hogy hiába telt el fél évszázad a kiegyezés óta, a rendiség viszonyai az emberek lelkében szerinte még mindig éltek. További súlyos válságtünetként nevezte meg a nép alacsony műveltségét, a népegészségügy „borzalmas” színvonalát, valamint az amerikai kivándorlás meg nem akadályozását a korábbi kormányok részéről. Beszéde végén újra határozottan a nép földhöz juttatását szorgalmazta.

Ami az első pontot illeti, a szakmai oktatás kérdése különösen foglalkoztatta – oly sok egyéb dolog mellett – Proháskát, amint ezt a Gazdasági Szaktanítók Országos Egyesületének október eleji közgyűléséhez intézett nyilatkozatában is kifejtette.¹⁸¹ Az egész népoktatás kulcskérdésének nevezte a szakmai képzés reformját, kijelentette, hogy a falusi népiskolákat mindenhol gazdasági iskolákká kell átalakítani. Kritizálta az iskoláztatás alsó (12 éves) korhatárát, amelyet 16-ra kívánt emeltetni, és a szeptembertől júniusig tartó tanéveket november–április közötti ciklusokra módosította volna, indoklásként felhozva: „Ha alkalmazkodni akarunk a magyar nép igényeihez, a földművelési tudást, a gazdasági hozzáértést véve, akkor alkalmazkodjunk életmódjához s szükségleteihez is a beiskolázásra vonatkozólag.”

Az említett közgyűlés előtt egy nappal Székesfehérváron a Keresztény Nők Szövetségének szociális estéjén beszélt a szociálpolitikai reform és a karitás szükségességéről, konkrétan szóba hozva a közmunkások nyugdíjának biztosítását.¹⁸² Nem sokkal később a székesfehérvári ún. Hindenburg-ezred katonái előtt tartott beszédet az ezred árváinak megsegítését célzó jótékonyági eseményen.¹⁸³

1918 októberét Prohászka számára meghatározta, hogy ekkor (egész pontosan 10-én) töltötte be 60. életévét, ami alkalmat adott a személye mellett közéleti programjaira történő figyelem felkeltésére is.¹⁸⁴ Pont a születésnapjára időzítették a csobánkai Ottokár Hadiárvaház ünnepélyes megnyitását, amely nemcsak a Szociális Missziótársulat, hanem személyesen a püspök szegényeket támogató, felkaroló szociális programjának is sikerét, illetve

¹⁸¹ CS.PÉTERFFY–K.MOLNÁR 1918, 4–5.

¹⁸² *Fejérmegyei Napló*, 1918. október 6. 1.

¹⁸³ *Budapesti Hírlap*, 1918. október 9. 6.

¹⁸⁴ Például a Pázmány Egyesület igyekezett Prohászka ünnepsét széles körben előkészíteni: *Alkotmány*, 1918. október 4. 9. Más előkészületekről pl.: *Fejérmegyei Napló*, 1918. október 5. 1; *Magyar Nő*, 1918. szeptember 28. 1.; VLKI IV.1402. a.) 1918. október 21. 316. sz. stb.

visszaigazolását jelentette.¹⁸⁵ Megnyitó beszédében Prohászka megköszönte a születésnap-i köszöntéseket, és arról beszélt, hogy a hadiárva-k felkarolása az egész nemzet, az egész társadalom kötelessége és tartozása azok felé, akik életüket adták a hazájukért. „A hősök életét akarjuk feltámasztani az árvákban” – jelentette ki, az intézmény programját pedig szép gondolatban foglalta össze: „Mi is leszúrtuk a véres kardot az anyaföldbe és a hála, a szeretet virágindája fonódik rája.”

Számos lap közölt Prohászka-t, mint a magyar kereszténység vezérét, tudóst, költőt, főpapot stb. méltató cikket,¹⁸⁶ de érdemes külön kiemelni az *Élet* folyóirat október közepén megjelent, külön a püspök köszöntésére szentelt lapszámát, amely nemcsak a laudációk sorozatát tartalmazta (Sík Sándor versét, Andor József, Némethy Ernő, Vass József, Izsóf Lajos, Nagy Lajos és Brisits Frigyes életpályát, illetve egyházi és közéleti tevékenységet méltató cikkeit), hanem Prohászka több nyilatkozatát is. A „katolikus írókhoz” intézett rövid üzenetében egyrészt elhárította az ünneplést („ne dolgozzunk reklámmal senki mellett, ne üzzünk személyi kultuszt”), másrészt arra figyelmeztetett, amire fentebb említett júliusi cikkében is: „Ne tartsuk sastollnak a lúdtollat, de annál inkább iparkodjunk fölszabadítani az aranytollakat az aranynak láncaitól, melyeket a megélhetés kényszere s az üzlet vet rájuk.”¹⁸⁷ Vagyis óvott attól, hogy a katolikus írók egzisztenciális kényszernek, vagy karriervágnak engedve eltérjenek az egyház társadalmi tanításából fakadó iránytól, arra biztatott, hogy elkötelezett keresztény irodalmat és újságírást műveljenek. Más helyen is arról nyilatkozott a lapszámban, hogy a kozmopolita irány elöntötte az irodalmat, megromlott a közízlés, de a „nemzeti irodalom szálai nem szakadtak el”, és örömének adott hangot a keresztény sajtó kibontakozása, a „visszahódítás” első sikerei láttán.¹⁸⁸ Hasonló gondolatokat fogalmazott meg a spanyolnáthában váratlanul elhunyt Andor Józsefre, a „katolikus irodalom harcosára” emlékező cikkében, mondván,

¹⁸⁵ *Budapesti Hírlap*, 1918. október 11. 6.; *Alkotmány*, 1918. október 11. 8–9.; *A Szív*, 1918. október 12. 5.; *Fejérmegyei Napló*, 1918. október 13. 1. A püspök nyilvánosan köszönetet mondott mindazoknak, akik az árvaház ügyét segítették: *Alkotmány*, 1918. október 16. 10.

¹⁸⁶ Ld. pl.: *Fejérmegyei Napló*, 1918. október 10. 1.; *Magyar Nő*, 1918. október 12. 2–3. stb.

¹⁸⁷ *Élet*, 1918. október 13. 955. (= POÖM XII, 300–302.); *Fejérmegyei Napló*, 1918. október 18. 2; SZÉNÁSI 2011, 67.

¹⁸⁸ *Élet*, 1918. október 13. 960–966; SZABÓ F. 2011, 144–145.

Andor is cikkeivel a magyar közéletre rakódó szennyeződések tisztította, példát mutatott a valódi keresztény újságírásra.¹⁸⁹

A közszereplések szempontjából érdemes még megemlíteni a Prohászka-ról készült, alighanem legalaposabb elemzést, amelyet a kerek évforduló kapcsán nem egy híve, hanem egy kritikusa írt, a püspök tevékenységével később is gyakran foglalkozó Szász Zoltán 1918 szeptemberében.¹⁹⁰ Szász részletesen írt a püspök sokoldalú személyiségéről, sokrétű, kortársaira gyakorolt hatásairól, az általa felvetett témák fontosságáról és aktualitásáról. A katolikus vallás megújításának, a modern tudományos világképpel való egyeztetésének kísérletéről is elismerően szólt, és ismertette Prohászka munkáinak legfontosabb filozófiai alaptételeit. Következtetéseihez azonban kritikusan viszonyult a szerző, szerinte a püspök túlzóan leegyszerűsítette a modern világ elfajulásának, romlásának mértékét, azt, hogy a modern irodalomban csak a dekadenciát és a veszélyeket látta és láttatta. Szász továbbá kételyeit fogalmazta meg azzal kapcsolatosan, hogy a Prohászka által követelt kereszténység valóban boldogsághoz juttatja-e az egyént és a közösségeket, mint írta, tisztában volt a modern kultúra veszélyeivel, de szerinte ezeket Prohászka indokolatlanul eltúlozta és felnagyította. Korának liberális és szociáldemokrata eszméáramlatait pedig szerinte a püspök leegyszerűsítő túlzásokkal ítélte el, és kifogásolta, hogy Prohászka nem foglalmazott meg körültekintőbb kritikát a számára nem szimpatikus irányzatok vonatkozásában. Elismerte továbbá, hogy Prohászka nagyon is kilógott a katolikus egyházi elitből, egyesítette magas pozícióját közírói tehetségével. „Az összbenyomás, amit Prohászka nyújt, egy rendkívüli tudású és elmeerejű, de egyben rafináltan ravaszkodó és diplomata módon óvatoskodó felemás lényé” – írta Szász, aki számára nyitott kérdés volt, hogy mit hoz a jövő, úgy látta, a püspökből lehet „egészen szabad lélek”, de „tömegmaszlagoló” is. Prohászkanak a zsidósággal szembeni, akkor nagyon is friss támadásai alapján igazolva látta, hogy a püspök minden modernizmusra való nyitottsága ellenére alapvető fenntartásokat hordoz a haladással és a humanitással szemben, s nem fog neki sikerülni „a tudás és a művelődés munkájának feltartóztatása s a maradiság és sötétség számára visszahódítani a mai magyar társadalom immár felvilágosodott rétegeit”.

¹⁸⁹ *Élet*, 1918. október 27. 994–995; SZÉNÁSI 2011, 67.

¹⁹⁰ SZÁSZ Zoltán: Prohászka Ottokár. *Eszlendő*, 1918. november. 93–122.

Prohászkanak 1918 őszén mind sűrű programjai, mind a spanyolnátha-járvány miatt ekkoriban le is kellett mondania egyes közszerepléseit, például október elején három előadást is elvállalt Zomborban a sajtó kérdéséről,¹⁹¹ amire nem került sor. Illetve igent mondott Rákosi Jenő megkeresésére, hogy tartson előadást az érdekesen hangzó „Feladatok a magyar kultúra szolgálatában” címmel a Dunántúli Közművelődési Egyesület október 27-i székesfehérvári gyűlésén,¹⁹² a rendezvényt a világijárvány terjedése miatt törölték.¹⁹³

1918 október közepén került a könyvforgalomba Prohászka korábbi cikkeinek önálló politikai esszévé formált változata *Kultúra és terror* címmel¹⁹⁴ – a püspök közszereplései szempontjából alighanem kedvezőtlen időpontban. A kötetbe foglalt írások együttese ugyanis alkalmas lehetett volna, hogy egyfajta elméleti alapvetésként jelentős hatást gyakoroljon a közéletre és a politikai gondolkodásra, azonban az őszirozás forradalom és az azt követő események nyomán ez lehetetlenné vált, s bár 1919 augusztusa után gyakran emlegették, ugyanazt a szerepet már nem tudta betölteni, ami 1918 előtt elvárható lett volna. A kötet alapos és részletes bemutatásától el kell tekintenem,¹⁹⁵ de főbb gondolatait érdemes felidézni, ezek ugyanis – az első köztársaság és a Tanácsköztársaság tapasztalataival kiegészülve – megjelennek a püspök 1919 utáni tevékenységében is. A fő irányvonalában a szociáldemokrácia ellen irányuló esszében nyoma sincs már a korábbi, párbeszédre irányuló hangvételnek, Prohászka – nyilvánvalóan látva a baloldali munkásmozgalom hazai és európai radikalizálódását, a bolsevizmus térnyerését – ekkor már határozottan ellenséges az egyébként kompromisszumokat szintén egyre kevésbé kereső szociáldemokratákkal szemben. A *Kultúra és terror* tulajdonképp esszenciális összefoglalása mindazoknak az elemeknek, amelyek Prohászka közszerepléseiben 1916–1918 folyamán megjelentek. Írt például részletesen a háború következtében a kultúrában bekövetkezett lemorlásról, a „régí eszmények” újbóli felfedezésének és népszerűsítésének

¹⁹¹ A Szív, 1918. október 5. 4.

¹⁹² Rákosi Jenő Prohászka Ottokárnak. Bp., 1918. szeptember 14. ill. 1918. szeptember 18. – SzPSzL IX.09. b.); *Budapesti Hírlap*, 1918. október 8. 9.

¹⁹³ *Pesti Hírlap*, 1918. október 26. 8.

¹⁹⁴ POÖM XI, 233–325.

¹⁹⁵ Ld. erről részletesen: SCHLETT 2018, 331–356.

szükségességéről, a nép életszínvonalának emeléséhez szükséges intézkedésekről, a kultúra megújításának külső és belső tényezőiből keletkező „tüzelő eszményről”.¹⁹⁶ Óvott a túlzások csábításától, pedig a szociáldemokráciával való szembenállását ezúttal is azzal indokolta, hogy tulajdonképp utóbbi is egy „vallás”, pontosabban a kereszténységgel ellentétes ideológia, mely a „természettudományos gondolat” alapján álló szociálpolitikából egészen más irányú következtetéseket fogalmazott meg.¹⁹⁷ A szemében szép jelszavakkal operáló, valójában állatias ösztönöknek teret engedő, erőszakos francia forradalom példája alapján óva intett a szegény néprétegek radikalizálásától, s ugyanezt az erőszakra (különösen a kereszténységgel szembeni gyűlöletre) való hajlamot jelölte meg kora szociáldemokratáinak fő jellemzőjeként is.¹⁹⁸ Prohászka nem tudta és nem is akarthatta kikerülni az 1918-ban általában a közélet jellemzőjévé vált durva, támadó és türelmetlen hangnemet, például amikor előhozta ekkoriban gyakran tematizált gondolatait a zsidóságról. Meg volt arról győződve, hogy a Magyarországon különösen „elzsidósodott” szociáldemokraták és liberálisok kivételeznek az izraelitákkal, s csak a keresztény egyházakat és vallásokat teszik erőszakos propagandájuk céltáblájává.¹⁹⁹ Részletesen szembeállította a pozitív, értékkeremtő keresztény gondolatot az erkölcstelennek bélyegzett szociáldemokratákkal, de fontosnak tartotta a keresztények önvizsgálatát, önnevelését is, mert meg volt arról győződve, hogy csak hívő, öntudatos keresztényekkel lehet az erőszakos úton hatalomra törő baloldallal szemben felvenni a küzdelmet.²⁰⁰ A *Kultúra és terror* gondolati kidolgozottsága, felépítése révén mozgósító erejű lehetett volna a jobboldali, keresztény politikai mezőben, és felidézése a Horthy-korszak első időszakában részben az is lett.²⁰¹ A *Kultúra és terror* egykorú kritikusainál is megjelenik ez a „jövendölés”, az egyik legalaposabb például arról írt, hogy „a keresztényszocializmus vékony leplével takarja a tőke ter-

¹⁹⁶ POÖM XI, 239.

¹⁹⁷ POÖM XI, 241., 249.

¹⁹⁸ POÖM XI, 257–258, 263–264.

¹⁹⁹ POÖM XI. 271–272.

²⁰⁰ POÖM XI, 302–303, 313–314.

²⁰¹ A keresztény radikalizmus erőteljes mozgalommá, intézményekké (pártokká, egyesületekké) szervezése 1918 őszén másokat is foglalkoztatott, ld. pl.: ALTENBURGER Gyula: Gazdasági és társadalmi szervezkedés. *A Cél*, 1918. szeptember. 534–541.

mészetes hatalmi törekvéseit”, és egyoldalúan beállított, „majdnem igazságok” sorozatát is Prohászka fejére olvasta.²⁰²

Az október 20-án még Csepelen jelentős tömeg előtt bérmló,²⁰³ október 25-én Székesfehérváron tartózkodó, de már nagyon Budapestre készülő,²⁰⁴ és hamarosan utazó Prohászka ismét feladni készült közszereplő értelmiségi státusát és a gyorsan pergő események közepette direkt politikai tevékenységre is vállalkozott. Miután Tisza István október 17-én bejelentette a parlamentben a háború elvesztését, és a Károlyi-pártból, a polgári radikálisokból és a szociáldemokrátákból megalakult a Magyar Nemzeti Tanács, utóbbira reagálva, mintegy azzal párhuzamosan a keresztény jobboldal csoportosulásai is megpróbálták a kezükbe venni a hirtelen összeomlással zajló események irányítását, ezért Bangha Béla gyors szervezőmunkája nyomát október 29-én megalakították a Nemzetvédelmi Szövetséget, amelynek Középponti Bizottsága nevében kiadott, *A nemzethez!* címzett kiáltványt Prohászka Ottokár is aláírta.²⁰⁵ Arra figyelmeztettek, hogy a Magyar Nemzeti Tanács képeben egy „idegen kisebbség” készül átvenni a hatalmat, melynek – ígérték – a Nemzetvédelmi Szövetség akadályát fogja képezni, és (reagálva a tömeg hangulatára) békevágyukat nyilvánították ki, miután „négy évig álltuk a ránk kényszerített önvédelmi harcot”. A pártérdekek teljes félretételét, a „valódi magyar közvélemény” megszólaltatását szorgalmazták, elítélték a sajtó és a Budapest utcáin tüntetők „felforgató” tevékenységét, a nemzetrontó elemek törekvéseinek megakadályozását ígérték. Bár egyetlen nap alatt sokan csatlakoztak a szövetséghez,²⁰⁶ *A Cél* szerkesztőségében megalakult jobboldali-konzervatív formációnak nem volt sem ideje, sem támogatottsága a forradalmi hullám megakadályozásához, az viszont fontos, hogy a Károlyi Mihállyal szemben a keresztény polgárságot mozgósítani akaró szövetségben „gondolatilag mindaz megtalálható volt, amely 1919 után uralkodó nézetté vált Magyarországon”.²⁰⁷

²⁰² BENEDEK Marcell: A szükséges rossz. *Husztadik Század*, 1919. 1–2. sz. 108–110.

²⁰³ SMOHAY András: Budapest–Csepel. In: BEKE 2013–2019, II, 1147–1166, 1150.

²⁰⁴ Prohászka Ottokár Keményfy K. Dánielnek. Székesfehérvár, 1918. október 25. – SzPSZL IX.9. a.)

²⁰⁵ *Alkotmány*, 1918. október 30. 5; *Budapesti Hírlap*, 1918. október 30. 5.

²⁰⁶ *Alkotmány*, 1918. október 31. 7.

²⁰⁷ GYURGYÁK 2012, 42. Ld. még: GERGELY 1977, 80–82; SZABÓ M. 2015, 410–411; HATOS 2018, 136.

Források és irodalom

Levéltári források

MNL FML

Magyar Nemzeti Levéltár Fejér Megyei Levéltára

OSzKKt

Az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára

PMKL

Piarista Rend Magyar Tartománya Központi Levéltára

SzPSzL

Székesfehérvári Püspöki és Székeskáptalani Levéltár

VLKI

Városi Levéltár és Kutatóintézet, Székesfehérvár

Sajtó

8 Órai Újság

A Cél

A Központi Sajtóvállalat Részvénytársaság Értesítője

A Nép

A Szív

Alkotmány

Alsólendvai Híradó

Az Aero

Az Érdekes Újság

Az Újság

Balatonvidék

Dunántúl

Dunántúli Hírlap

Egyenlőség

Esztendő

Esztergom

Evangélikus Őrálló

Fejér Vármegye Hivatalos Lapja

Fejérmegyei Napló

Huszedik Század

Kassai Munkás

Kecskeméti Napló

Köztelek

Magyar Gazdák Szemléje

Magyar Nő

Magyarország

Neue Post

Népszava

Nyugat

Pesti Hírlap

Pesti Napló

Tolnai Világlapja

Világ

Felhasznált irodalom:

ADRIÁNYI 2002

ADRIÁNYI Gábor: *Prohászka és a római index*. Budapest, Szent István Társulat, 2002.

AGÁRDI 2015

AGÁRDI Péter: *Nemzeti értékviták és kultúrafelfogások, 1847–2014*. Budapest, Napvilág, 2015.

ANKA 2021

ANKA László: Apponyi Albert 1917-es törvénytervezete a katolikus autonómiáról. *Egyháztörténeti Szemle* 22/2, 2021, 21–33.

BAJZIK 2015

BAJZIK Zsolt: Iparvédelem és a Tulipánkert mozgalom Vas megyében. *Vasi Szemle* 69/1, 2015, 30–50.

BALÁZS 2016

BALÁZS Eszter: A magyar társadalom önmozgósítása az első világháború elején: a budapesti háborús előadássorozatok és a „háború kultúrái”. In: *Propaganda – politika, hétköznapi és magaskultúra, művészet és média a Nagy Háborúban*. Szerk.: BERTÉNYI Iván – BOKA László – KATONA Anikó. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, 2016, 143–165.

BALÁZS 2017/a

BALÁZS Eszter: Az első világháborús nekrológiai diskurzus sajátosságai Bányai Elemér író, újságíró halála, temetése és kultusza kapcsán. *Aetas* 32/1, 2017, 7–28.

BALÁZS 2017/b

BALÁZS Eszter: Szellemi remobilizáció Magyarországon az 1916-os erdélyi román támadást követően. In: *1916 – A fordulat éve? Tanulmányok a Nagy Háborúról*. Szerk.: EGRY Gábor – KABA Eszter. Budapest, Napvilág, 2017, 109–156.

BALÁZS 2023

Eszter BALÁZS: Exploring Domestic Disorder on the Hungarian Home Front during WW1: Avant-Garde Women's Responses to War. In: *Avantgárd nőírók, női alkotók*. Szerk.: FÖLDES Györgyi. Budapest, Rseciti, 2023. (Reciti konferenciakötetek, 22.) 57–82.

BALOGH 1998

BALOGH Margit: Örökbérlet vagy verki? (Prohászka Ottokár örökbérlet-javaslat.) In: *Prohászka ébresztése*, II. Szerk.: SZABÓ Ferenc SJ. Budapest, Ottokár Püspök Alapítvány, 1996–1998. Online: Pázmány Péter Elektronikus Könyvtár: <http://www.ppek.hu> 330. ill. 365. sz. (Letöltés: 2019.04.15.) 69–79.

BANGHA 1940

BANGHA Béla S.J.: *Világhódító kereszténység. A társadalom visszavezetése Krisztushoz. Módszertani tanulmány*. Budapest, Pázmány Péter Irodalmi Társaság, 1940.

BÁTHORYNÉ 1916

BÁTHORY Nándorné: *Asszonyi életművészet*. Budapest, Szent István Társulat, 1916.

BEKE 2013–2019

A katolikus Budapest, I–IV. Szerk.: BEKE Margit. Budapest, Szent István Társulat, 2013–2019.

BELLÁNÉ 2006

BELLA Lászlóné: Prohászka és a nőkérdés. In: *Prohászka Ottokár – püspök az emberért*. Szerk.: MÓZESSY Gergely. Székesfehérvár – Budapest, Székesfehérvári Püspöki és Székeskáptalani Levéltár – Szent István Társulat, 2006, 233–241.

BENÁK 2025

Fraknói Vilmos béketervei az I. világháború idején. Szerk.: BENÁK Katalin. Szeged, Hód, 2025.

BIHARI 2008

BIHARI Péter: *Lövészárkok a hátszágban. Középosztály, zsidókérdés, antiszemitizmus az első világháború Magyarországon*. Budapest, Napvilág, 2008.

BIHARI 2019.

BIHARI Péter: A központi hatalmak összeomlása 1918-ban. In: *Az Osztrák-Magyar Monarchia és a történelmi Magyarország összeomlása 1918-ban. Konfliktusok és megoldási kísérletek*. Szerk.: BARTA Róbert – KEREPESZKI Róbert – PINTÉR Zoltán Árpád. Debrecen, Debreceni Egyetem, 2019, 9–26.

BÓDY 2010

BÓDY Zsombor: *Az ipari munka társadalmá. Szociális kihívások, liberális és korporatív válaszok Magyarországon a 19. század végétől a második világháborúig.* Budapest, Argumentum, 2010.

BRISITS 1927

Prohászka. Tanulmányok. Szerk.: BRISITS Frigyes. Budapest, Szociális Misszió Társulat, 1927.

CZETTLER 1931

CZETTLER Jenő: Kommunizmus vagy szolidarizmus? In: *Válasz gróf Károlyi Imrének „A kapitalista világrend válsága” című könyvére.* Budapest, Gutenberg, 1931, 3–23.

CS.PÉTERFFY–K.MOLNÁR 1918

CS.PÉTERFFY József – K.MOLNÁR Jenő: *A gazdasági oktatás reformja. A Gazdasági Szaktanítók Országos Egyesületének programja.* Debreczen, Liebermann, 1918.

CSÍKY 2018

CSÍKY Balázs: A Szent Imre Kör, 1888–1946. *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok* 30/3–4, 2018, 35–75.

CSUNDERLIK 2017/a

CSUNDERLIK Péter: *Radikálisok, szabadgondolkodók, ateisták. A Galilei Kör története, 1908–1919.* Budapest, Napvilág, 2017.

CSUNDERLIK 2017/bp

CSUNDERLIK Péter: „A háború mint óriási átfogó gondolat” – Kultúra és a „háború kultúrája” Magyarországon. In: *Háborús mindennapok – mindennapok háborúja. Magyarország és a Nagy Háború – ahogy a sajtó látta. (1914–1918)* Szerk.: KABA Eszter. Budapest, Napvilág, 2017, 87–156.

CSUNDERLIK 2020

CSUNDERLIK Péter: „Kényelmes odújából becsmérő”, „nem szobatiszta dadogó” – Babits Mihály és a *Játszottam a kezével* botránya. In: CSUNDERLIK Péter: *Csupa hajdani eszelős. Írások az 1900–1945-ös Magyarországról és emlékezetéről.* Budapest, Napvilág, 2020, 64–71.

DAMASCHKE 1916

DAMASCHKE Adolf: *A földreform.* Ford.: DÉRI Imre. Budapest, Szent István Társulat, 1916.

FARKAS–KÁLLAY 1968

FARKAS Gábor – KÁLLAY István: Fejér megye az első világháború idején. *Fejér Megyei Történeti Évkönyv* 1, 1968, 5–16.

FAZEKAS 2015

FAZEKAS Csaba: Prohászka Ottokár és a „hungarizmus” fogalmának genezise. *Múltunk* 60/2, 2015, 4–34.

FAZEKAS 2022

FAZEKAS Csaba: Fraknoi Vilmos béketerve 1917 őszén. *Publicationes Universitatis Miskolcensis. Sectio Philosophica* 26/3, 2022, 84–95.

FEHÉR 2015

FEHÉR György: Darányi Ignác birtokpolitikai elképzelései. (1896–1920) In: *Föld – parasztság – agrárium. Tanulmányok a XX. századi földkérdésről a Kárpát-medencében*. Szerk.: VARGA Zsuzsanna – PALLAI László. Hajdúnánás, Debreceni Egyetem Történelmi Intézete, 2015, 9–36.

FEJÉRDY 2017

FEJÉRDY András: A világháború problematikája Prohászka Ottokár műveiben. In: *Prohászka-tanulmányok, 2015–2017*. Szerk.: MÓZESSY Gergely. Székesfehérvár, Székesfehérvári Püspöki és Székeskáptalani Levéltár, 2017, 358–373.

FN 1910–1918

Az 1910. évi június 21-ére hirdetett országgyűlés főrendiházának naplója, I–V. Budapest, Pesti Könyvnyomda Rt., 1912–1919.

FRAUHAMMER 2018

FRAUHAMMER Krisztina: A katona imája. In: *A Nagy Háború hatása a mindennapok kultúrájának változására*. Szerk.: GLÄSSER Norbert – MÓD László. Szeged, SZTE BTK Néprajzi és Kulturális Antropológia Tanszék, 2018 (A vallási kultúrakutatás könyvtára 35), 310–328.

FRENYÓ 1998

Élő kereszténység. Prohászka Ottokár indexre került művei. Szerk.: FRENYÓ Zoltán. Budapest, Kairosz, 1998.

FRENYÓ 2011

FRENYÓ Zoltán: *Prohászka Index-ügye száz év távlatából*. Budapest, Pázmány Péter Elektronikus Könyvtár, 2011. Online: <http://www.ppek.hu> 585. sz. (Letöltés: 2019.04.15.)

FRENYÓ 2017

FRENYÓ Zoltán: Prohászka Ottokár eszmevilága a nagy háború idején. Római lelkület, keresztényszocializmus, magyar valóság. In: *Prohászka-tanulmányok, 2015–2017*. Szerk.: MÓZESSY Gergely. Székesfehérvár, Székesfehérvári Püspöki és Székeskáptalani Levéltár, 2017, 374–384.

GALÁNTAI 2001

GALÁNTAI József: *Magyarország az első világháborúban*. Budapest, Korona, 2001.

GÁRDONYI 2005

GÁRDONYI Máté: Az antiszemitizmus funkciója Prohászka Ottokár és Bangha Béla társadalom- és egyházképében. In: *A holokauszt Magyarországon európai perspektívában*. Szerk.: MOLNÁR Judit. Budapest, Balassi, 2005, 193–204.

GERGELY 1977

GERGELY Jenő: *A keresztényszocializmus Magyarországon, 1903–1923*. Budapest, Akadémiai, 1977.

GERGELY 1987

GERGELY Jenő: A „keresztény-nemzeti” ideológia, 1919–1944. In: *Egy letűnt korszakról*. Szerk.: Sánta Ilona. Budapest, Kossuth, 1987. 71–92.

GERGELY 1994

GERGELY Jenő: *Prohászka Ottokár. „A napbaöltözött ember.”* Budapest, Gondolat, 1994.

GERGELY 1996

GERGELY Jenő: Prohászka Ottokár közéleti működése. In: *Prohászka ébresztése, I.* Szerk.: Szabó Ferenc SJ. Budapest, Távlatok, 1996. Online: Pázmány Péter Elektronikus Könyvtár: <http://www.ppek.hu> 330. sz. (Letöltés: 2019.04.15.)

GERGELY 1999

GERGELY Jenő: Prohászka Ottokár politikai nézetei a századfordulón. In: *Egyház és politika a XIX. századi Magyarországon*. Szerk.: Hegedűs András – Bárdos István. Esztergom, Esztergom-Budapesti Érsekség, 1999, 165–176.

GERGELY 2001

GERGELY Jenő: Prohászka visszavág. In: *A történelem visszavág*. Szerk.: Dalos Rimma – Kiss Endre. Budapest, Friedrich Ebert Alapítvány, 2001, 59–64.

GERGELY 2002

G.J. [GERGELY Jenő:] Prohászka Ottokár. 1858–1927. In: GERGELY Jenő – IZSÁK Lajos – PÖLÖSKEI Ferenc: *Századformáló magyarok. (Arcképek a XX. századból.)* Budapest, Gesta, 2002, 271–278.

GERGELY 2004

GERGELY Jenő: *Főpapok, főpásztorok, főbbik. Arcélek a huszadik századi magyar egyháztörténetből*. Budapest, Pannonica, 2004.

GERGELY 2005

GERGELY Jenő: Az egyházak és a földkérdés. In: „... a birtokolt föld ... a szabadság maga”. *Tudományos ünnepi konferencia az 1945. évi földreform 60. évfordulója alkalmából*. Szerk.: Fürj Zoltán – Jávor András. Debrecen, Debreceni Egyetem ATC, 2005, 71–80.

GERGELY 2007/a

GERGELY Jenő: A kereszténydemokrácia Magyarországon. *Múltunk* 52/3, 2007, 113–154.

GERGELY 2007/b

GERGELY Jenő: Prohászka Ottokár kereszténydemokráciája. In: *Az élő hagyomány. Barankovics István és a magyarországi kereszténydemokrácia öröksége*. Szerk.: Mészáros József – Hámori Péter – Gergely Jenő. Budapest, Barankovics István Alapítvány, 2007 (Barankovics könyvek 3), 42–53.

GERGELY 2010

GERGELY Jenő: *A Keresztény Községi (Wolff) Párt. (1920–1939)* Budapest, Gondolat, 2010. (Pártok és politika)

GONDA 1917

GONDA Béla: *Fiúk könyve*. Budapest, Szerző, 1917.

GYÁNI 2017

GYÁNI Gábor: Augusztus és október között félúton. In: *1916 – A fordulat éve? Tanulmányok a Nagy Háborúról*. Szerk.: EGRY Gábor – KABA Eszter. Budapest, Napvilág, 2017, 13–26.

GYURGYÁK 2007

GYURGYÁK János: *Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nemzeteszmé és nacionalizmus története*. Budapest, Osiris, 2007.

GYURGYÁK 2012

GYURGYÁK János: *Magyar fajvédők. Eszmetörténeti tanulmány*. Budapest, Osiris, 2012.

HANEBRINK 2006

Paul A. HANEBRINK: *In Defense of Christian Hungary. Religion, Nationalism, and Antisemitism, 1890–1944*. Ithaca–London, Cornell University Press, 2006.

HATOS 2018

HATOS Pál: *Az elátkozott köztársaság. Az 1918-as összeomlás és forradalom története*. Budapest, Jaffa, 2018. (Modern magyar történelem)

HATOS 2025

HATOS Pál: *Hideg polgárháború. Csonka-Magyarország születése, 1919–1922*. Budapest, Jaffa, 2025. (Modern magyar történelem)

HORVÁTH K. 2009

HORVÁTH Kálmán: *Prohászka a szívekben. Magyar Fioretti*. Székesfehérvár, Prohászka Baráti Kör, 2009. (Prohászka Ottokár jubileumi sorozat, 2–3.) Online: Pázmány Péter Elektronikus Könyvtár: <http://www.ppek.hu> 550. sz. (Letöltés: 2021.05.15.)

HORVÁTH P. 2016

HORVÁTH Pál: Szellemi alternatívák a magyar katolikus gondolkodásban a 20. század elején. Dudek, Prohászka, Schütz. In: *Régiók, határok, identitások. (Kelet-)Közép-Európa a (magyar) filozófiatörténetben*. Szerk.: Mester Béla. Budapest, Gondolat, 2016 (Ergo), 286–302.

JÁNOSI 2022

JÁNOSI Gyula OSB: *Új idők küszöbén. Giesswein Sándor élete és műve.* [1977]
Szerk.: SOMORJAI Ádám OSB. Budapest – Győr, METEM, 2022.

JGYÖM VII

Juhász Gyula összes művei. *Prózai írások, 1923–1926.* Szerk.: PÉTER László.
Budapest, Akadémiai, 1969. (Juhász Gyula összes művei, 7.)

JUHÁSZ 2009

JUHÁSZ Annamária: Prohászka Ottokár kora szociális problémáiról. *Valóság*
52/8, 2009, 16–45.

KABA 2017

KABA Eszter: „Azt akarjuk, hogy olyan segínyt adjanak, hogy megélhessünk belőle”. A hadigondozás rendszerének működése a háború éveiben. In: *Háborús mindennapok – mindennapok háborúja. Magyarország és a Nagy Háború – ahogy a sajtó látta. (1914–1918)* Szerk.: KABA Eszter. Budapest, Napvilág, 2017, 351–410.

KARSAI 2016

KARSAI László: *Szálasi Ferenc. Politikai életrajz.* Budapest, Balassi, 2016.

KERÉK 1939

KERÉK Mihály: *A magyar földkérdés.* Budapest, MEFHOSz, 1939.

KLESTENITZ 2018

KLESTENITZ Tibor: Modern katolicizmus? Vallási megújulás és politikai törekvések a dualizmus korában. In: *Modernizáció és nemzetállam-építés. Haza és/vagy haladás dilemmája a dualizmus kori Magyarországon.* Szerk.: Csibi Norbert – Schwarczwölde Ádám. Pécs, Kronosz, 2018, 263–282.

KLESTENITZ 2019

KLESTENITZ Tibor: Sajtó és újságírás Trianon árnyékában. In: *Háborúból békébe. A magyar társadalom 1918 után. Konfliktusok, kihívások, változások a háború és az összeomlás nyomán.* Szerk.: Bódy Zsombor. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2019, 301–336.

KOVÁCS 2012

KOVÁCS Éva: Az agrárius beszédmód rekonstrukciója az 1920-as földbirtokreform parlamenti vitája alapján. In: *A tudomány és az oktatás vonzásában. Tanulmánykötet Tóth Tibor professzor emlékére.* Szerk.: KAPOSZ Zoltán – LENDVAI Tamás – OROSZI Sándor. Pécs, PTE FEEK-KTK, 2012, 311–333.

KOZÁK 2012

KOZÁK Péter: Duellum. Balázs Béla és Prohászka Ottokár összecsapása. (1905)
In: *Prohászka-tanulmányok, 2009–2012.* Szerk.: MÓZESSY Gergely. Székesfehérvár, Székesfehérvári Püspöki és Székeskáptalani Levéltár, 2012, 132–142.

KÓKAY 2006

KÓKAY György: Prohászka és a sajtó. In: *Prohászka Ottokár – püspök az embe-
rért.* Szerk.: MÓZESSY Gergely. Székesfehérvár – Budapest, Székesfehérvári
Püspöki és Székeskáptalani Levéltár – Szent István Társulat, 2006, 223–232.

KÖVÉR 2006

KÖVÉR György: A magyar középosztály-teremtés programjai és kudarcai. Foga-
lomtörténeti áttekintés a reformkor végétől a nagy válság kezdetéig. In: *Zsom-
békok. Középosztályok és iskoláztatás Magyarországon a 19. század elejétől a
20. század közepéig.* Szerk.: KÖVÉR György. Budapest, Századvég, 2006, 77–
160.

KÓHALMI 1918

*Könyvek könyve. 87 magyar író, tudós, művész, közéleti ember és kiadó vallo-
mása kedves olvasmányairól.* Szerk.: KÓHALMI Béla. Budapest, Lantos, 1918.

LANDAUER 1916

LANDAUER Béla: *A népek csatája. A nagy háború húszhónapos históriája.* Buda-
pest, Landauer B., 1916.

MGSz 1916

*Ágrártörékvések és birtokpolitika. A Magyar Gazdaszövetség 1916. ápr. 13-iki
közgyűlésének naplója. Darányi Ignác elnök Károlyi-émlékbeszédével és Pro-
hászka Ottokár igazgató-választmányi tag birtokreform-javaslatával.* Buda-
pest, Magyar Gazdaszövetség, 1916.

MÓZESSY 2009

MÓZESSY Gergely: Prohászka Ottokár és a „nagy háború”. In: *Prohászka-
tanulmányok, 2007–2009.* Szerk.: MÓZESSY Gergely. Székesfehérvár, Székesfe-
hérvári Püspöki és Székeskáptalani Levéltár, 2009, 33–45.

MÓZESSY 2012

MÓZESSY Gergely: Egy liberális élclap, a Borsszem Jankó Prohászka-képének
változásai. In: *Prohászka-tanulmányok, 2009–2012.* Szerk.: MÓZESSY Gergely.
Székesfehérvár, Székesfehérvári Püspöki és Székeskáptalani Levéltár, 2012,
61–102.

MÓZESSY 2015

MÓZESSY Gergely: A „nagy háború” hatása Prohászka Ottokár életművére. In:
Egy ezred év viharaiban meg nem rendült törhetetlen hűség. Székesfehérvár,
Magyarország és a Nagy Háború. Szerk.: SZAKÁLY Sándor. Budapest,
L'Harmattan, 2015, 63–76.

NÉMETH 1964

NÉMETH József: Történelemszemlélet a szabadoktatás 1907. évi pécsi kongresz-
szusán. *Történelem* 2/3, 1964, 33–68.

OLOSZ 2021

OLOSZ Levente: A zsidó nemzeti mozgalom a nyugat-dunántúli zsidóság életében, 1904–1919. *Múlt és Jövő* 32/2, 2021, 71–88.

OROSZ 2018

OROSZ László: A numerus clausus a Bangha-féle katolikus sajtóbirodalom lapjaiban. In: *Trianon és a magyar felsőoktatás*, I. Szerk.: UJVÁRY Gábor. Budapest, Veritas, 2018, 159–174.

ŐZE 2020

ŐZE Eszter: Társadalmi Múzeum. A szociális és egészségügyi nevelés intézménye. *Korall* 21/80, 2020, 54–78.

PAKSA 2013

PAKSA Rudolf: *Magyar nemzetiszocialisták. Az 1930-as évek új szélsőjobboldali mozgalma, pártjai, politikusai, sajtója*. Budapest, MA BTK TTI – Osiris, 2013.

PAKSY 2013

PAKSY Zoltán: A zsidóság bűnbakká válása és az antiszemita hisztéria kezdete Magyarországon az első világháború végén. In: *Bűnbak minden időben. Bűnbakok a magyar és az egyetemes történelemben*. Szerk.: GYARMATI György – LENGVÁRI István – PÓK Attila – VONYÓ József. Pécs-Budapest, Kronosz, 2013, 285–297.

PETHŐ 1929

PETHŐ Sándor: „Viharos emberöltő”. *Hét portrait*. Budapest, Stádium, é.n. [1929]

POÖM IX

PROHÁSZKA Ottokár: *Világosság a sötétségben. Pásztorlevelek*. Szerk.: Schütz Antal. Budapest, Szent István Társulat, 1928. (Prohászka Ottokár Összegyűjtött Munkái, IX.)

POÖM X

PROHÁSZKA Ottokár: *Korunk lelke*. Szerk.: Schütz Antal. Budapest, Szent István Társulat, 1928. (Prohászka Ottokár Összegyűjtött Munkái, X.)

POÖM XI

PROHÁSZKA Ottokár: *Kultúra és terror*. Szerk.: Schütz Antal. Budapest, Szent István Társulat, 1928. (Prohászka Ottokár Összegyűjtött Munkái, XI.)

POÖM XII

PROHÁSZKA Ottokár: *Ünnepnapok. Emlékezések*. Szerk.: Schütz Antal. Budapest, Szent István Társulat, 1928. (Prohászka Ottokár Összegyűjtött Munkái, XII.)

POÖM XIII

PROHÁSZKA Ottokár: *Élet igéi. Beszéddek, I.* Szerk.: Schütz Antal. Budapest, Szent István Társulat, 1928. (Prohászka Ottokár Összegyűjtött Munkái, XIII.)

POÖM XX

PROHÁSZKA Ottokár: *Az Úr házáért*. Szerk.: Schütz Antal. Budapest, Szent István Társulat, 1929. (Prohászka Ottokár Összegyűjtött Munkái, XX.)

POÖM XXII

PROHÁSZKA Ottokár: *Iránytű*. Szerk.: Schütz Antal. Budapest, Szent István Társulat, 1929. (Prohászka Ottokár Összegyűjtött Munkái, XXII.)

POÖM XXV

PROHÁSZKA Ottokár: *Sion hegyén*. Szerk.: Schütz Antal. Budapest, Szent István Társulat, 1929. (Prohászka Ottokár Összegyűjtött Munkái, XXV.)

PROHÁSZKA-NAPLÓ 2013

PROHÁSZKA Ottokár: *Napló, III. 1919–1927*. Szerk.: FELSŐVÁLYI Ákos. Székesfehérvár, Prohászka Baráti Kör, 2013. (Prohászka Ottokár jubileumi sorozat, 8.) Online: Pázmány Péter Elektronikus Könyvtár: <http://www.ppek.hu> 800. sz. (Letöltés: 2019.04.15.)

RÁCZNÉ HORVÁTH 1991

RÁCZNÉ HORVÁTH Ágnes: A keresztény nőmozgalom a XX. század elején Magyarországon. *Az Egri Eszterházy Károly Tanárképző Főiskola tudományos közleményei* XX, 1991, 105–114.

REICHMANN 2015

Bettina REICHMANN: *Bischof Ottokár Prohászka. (1858–1927) Krieg, christliche Kultur und Antisemitismus in Ungarn*. Paderborn, Schöningh, 2015. (Veröffentlichungen der Kommission für Zeitgeschichte Reihe B. Forschungen.)

RUDNAYNÉ 1922

RUDNAY Józsefné VERES Szilárda: *Emlékeim, 1847–1917*. Budapest, Légrady Testvérek, 1922.

S.SZABÓ 2003

S.SZABÓ Péter: Prohászka Ottokár társadalomfelfogása és a szociális enciklikák tartalmának összehasonlítása. In: *Pécsi politikai tanulmányok, I.* Szerk.: S.Szabó Péter. Pécs, PTE BTK Politikai Tanulmányok Tanszéke, 2003, 182–197.

SARNYAI 2022

SARNYAI Csaba Máté: *Katolikus autonómiakoncepciók. (1848-tól 1920-ig.)* Budapest, METEM, 2022.

SCHLETT 2018

SCHLETT István: *A politikai gondolkodás története Magyarországon, 3.* Budapest, Századvég, 2018.

SIPOS B. 2004

SIPOS Balázs: *A politikai újságírás mint hivatás. Nyilvánosság, polgári sajtó és a hírlapírók a Horthy-korszak első felében*. Budapest, Napvilág, 2004. (Critica)

SIPOS P. 1997

SIPOS Péter: Egy politikai eszmerendszer kialakulása. In: *Szálasi Ferenc börtönnaplója, 1938–1940*. Szerk.: CSIFFÁRY Tamás. Budapest, Budapest Főváros Levéltára, 1997, 9–46.

SZABÓ D. 1994

SZABÓ Dániel: A nemzeti áldozatkészség szobra. (Avagy fából vaskatona). *Budapesti Negyed* 2/1, 1994, 59–84.

SZABÓ F. 2007

SZABÓ Ferenc SJ: *Prohászka Ottokár élete és műve, 1858–1927*. Budapest, Szent István Társulat, 2007.

SZABÓ F. 2012

SZABÓ Ferenc SJ: A történelem Istene. Prohászka Ottokár történelemteológiájához. In: *Prohászka-tanulmányok, 2009–2012*. Szerk.: MÓZESSY Gergely. Székesfehérvár, Székesfehérvári Püspöki és Székeskáptalani Levéltár, 2012, 43–60.

SZABÓ L. 1928

SZABÓ László: *Szegény ember gazdag élete*. Budapest, Athenaeum, 1928.

SZABÓ M. 2015

SZABÓ Miklós: *Az újkonzervativizmus és a jobboldali radikalizmus története, 1867–1918*. Budapest, Új Mandátum, 2015. Online: Magyar Elektronikus Könyvtár: <https://mek.oszk.hu/14000/14078/> (Letöltés: 2024.04.15.)

SZÁSZ 2005

SZÁSZ Péter Domokos: Hagyományelvűség és haladás Prohászka Ottokár gondolkodásában. In: *A hagyomány elmélete. Tanulmányok a konzervativizmus tárgyköréből*. Szerk.: Békés Márton – Majoros István. Budapest, ELTE BTK, 2005, 107–118.

SZEKFŰ 1936

SZEKFŰ Gyula: Tizenkilencedik és huszadik század. In: HÓMAN Bálint – SZEKFŰ Gyula: *Magyar Történet*, V. Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1936, 145–604.

SZÉNÁSI 2011

SZÉNÁSI Zoltán: *A szavak sokféleségétől a Szó egységéig. Tanulmányok a 20. századi magyar katolikus irodalom témaköréből*. Budapest, Argumentum, 2011. (Irodalomtörténeti füzetek, 170.)

SZÉNÁSI 2019

SZÉNÁSI Zoltán: Egy írói életmű „fehér” foltjai. *Jelenkor* 62/11, 2019, 1300–1304.

SZIGETI 2014

SZIGETI Jenő: A megáldott fegyverektől a kiürülő templomokig. *Tempevölgy* 6/2, 2014, 52–56.

SZÚCS-NOVÁK 2021

SZÚCS-NOVÁK Rita: A nőnevelés és feminizmus dilemmája Gyertyánffy István pedagógiájában. In: *Tantárgy-pedagógiai kaleidoszkóp*, 2021. *Pedagógiai, neveléstudományi és szak módszertani tanulmányok*. Szerk.: MEDOVARSKÍ István. Békéscsaba, magánkiadás, 2021, 15–30.

TORMAY 1939

TORMAY Cecile: *Bujdosó könyv*. Budapest, Singer-Wolfner, 1939.

TÖTTÖSY-HORVÁTH 2021

Steven TÖTTÖSY DE ZEPETNEK – HORVÁTH Györgyi: Periférikusságok: „Kisebb” irodalmak, nőirodalom és Csicseri Orosz Adrienne regényei. *Társadalmi Nemek Tudománya. Interdiszciplináris eFolyóirat* 11/1, 2021, 61–74. Online: <https://ojs.bibl.u-szeged.hu/index.php/tntef/article/view/39157> (Letöltés: 2023.11.15.)

TURBUCZ 2016

TURBUCZ Péter: Háborús előadások szervezése Magyarországon 1914-ben. Történeti vázlat. *Jel-Kép* 1, 2016, 81–96. DOI: 10.20520/Jel-Kep.2016.1.81

TUSOR 2024

TUSOR Péter: Fraknoi, a katolikus történész és tudományépítő. In: *Fraknoi emlékkönyv. Fraknoi Vilmos (1843–1924) püspök, történész, a Magyar Tudományos Akadémia főtthkárának emlékezete*. Szerk.: KANÁSZ Viktor – TUSOR Péter. Budapest–Róma, Fraknoi Vilmos Római Történeti Kutatócsoport, 2024. (Collectanea Vaticana Hungariae, I.24.) 247–284.

VARGA 2004

VARGA Lajos: *Kormányok, pártok és a választójog Magyarországon, 1916–1918*. Budapest, Napvilág, 2004. (Politikatörténeti füzetek, XXI.)

VESZPRÉMY 2016

V.[ESZPRÉMY] László Bernát: Keresztesharc a nyilaskereszt ellen. Bangha Béla nyilasellenes publicisztikája, 1936–1940. *Aetas* 31/2, 2016, 121–132.

VESZPRÉMY 2021

VESZPRÉMY László Bernát: 1921. *A Horthy-rendszer megszilárdulásának története*. Budapest, Jaffa, 2021. (Modern magyar történelem)

VIZI 2015

VIZI László Tamás: „Felállítottuk ezen emlékművet...” A nemzeti áldozatkészség székesfehérvári szobra a terv megszületésétől, az 1915-ös megvalósításig. In: *Egy ezred év viharaiban meg nem rendült törhetetlen hűség. Székesfehérvár, Magyarország és a Nagy Háború*. Szerk.: SZAKÁLY Sándor. Budapest, L'Harmattan, 2015, 77–107.

VPOK

Válogatás Prohászka Ottokár közszerepléseiből, 1919–1927. (Cikkek, interjúk, beszédek) Szerk.: FAZEKAS Csaba. Miskolc, Bíbor, 2019.

WASSERMANN 2014,

Jane WASSERMANN: *Black Vienna: The Radical Right in the Red City, 1918–1938*. Ithaca–London, Cornell University Press, 2014.

Tartalom

Bevezetés és előzmények.....	5
Prohászka a háborúról.....	9
Prohászka agrárpolitikai indítványai.....	16
A választójog kérdése.....	26
A „hungarizmus” programhirdetése	33
Adalékok további közszerepléseihez 1918. október 31. előtt.....	48
Források és irodalom	61

Fazekas Csaba (1968) a Miskolci Egyetem BTK Alkalmazott Társadalomtudományok Intézetének egyetemi docense, történész.

Kutatási területe: állam és egyház viszonya a 19–20. századi Magyarországon, pártok, pártrendszer-ek és politikai eszmék újkori története.

Jelentősebb publikációi: *Kisegyházak és szektakérdés a Horthy-korszakban*. Budapest, Szent Pál Akadémia, 1996; *Collaborating with Horthy: Political Catholicism and Christian Political Organisations in Hungary, 1918–1944*. In: *Political Catholicism in Europe, 1918–1945*, eds. Wolfram Kaiser and Helmut Wohnout. London, Routledge, 2004, 195–216; *Deák Ferenc egyházpolitikája a reformkorban*. Budapest, Lucidus, 2008; *Válogatás Prohászka Ottokár közszerepléseiből, 1919–19127*. Miskolc, Bíbor, 2019; *Impact of the Waco Branch Davidian Case and the Anticult Movement in Post-Communist Hungary*. *Nova Religio*, 26/1, 2022, 59–82.